

КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«ХОРТИЦЬКА НАЦІОНАЛЬНА НАВЧАЛЬНО-РЕАБІЛІТАЦІЙНА
АКАДЕМІЯ» ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

Кафедра менеджменту та туризму

«ДО ЗАХИСТУ»

Завідувач кафедри менеджменту та туризму

_____ Ю.О. Юхновська
_____ 2023 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

РОЗВИТОК РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Галузь знань – 24 Сфера обслуговування

Спеціальність 242 Туризм

Освітньо-професійна програма «Рекреаційний туризм»

Рівень вищої освіти: другий (магістерський)

Керівник кваліфікаційної роботи:

к.і.н., доцент, доцент кафедри

менеджменту та туризму _____

Анна ОЛЕНЕНКО

Нормоконтроль

ст..викладач кафедри

менеджменту та туризму _____

Ганна ОМЕЛЬЧАК

Студент групи Тм-2 _____

Данило ЖУК

Запоріжжя 2024

КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«ХОРТИЦЬКА НАЦІОНАЛЬНА НАВЧАЛЬНО-РЕАБІЛІТАЦІЙНА
АКАДЕМІЯ» ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

Факультет мистецтва та дизайну

Кафедра менеджменту та туризму

Другий (магістерський) рівень вищої освіти

Спеціальність 242 Туризм

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри менеджменту та туризму

д.е.н., професор Ю.О. Юхновська _____

«27» вересня 2023 року

ЗАВДАННЯ

на кваліфікаційну роботу студента

Жука Данила Олександровича

1. Тема кваліфікаційної роботи: Розвиток релігійного туризму в Україні

Керівник кваліфікаційної роботи к.і.н., доцент, доцент кафедри менеджменту та туризму Анна Олененко, затверджені наказом закладу вищої освіти від “___” _____ 20__ року № _____

2. Строк подання студентом роботи 09 січня 2024 р.

3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи: Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, списку використаних джерел (загальна бібліографія – 40 найменувань), висновків. Повний обсяг 103 кваліфікаційної роботи становить сторінки друкованого тексту. Робота містить 18 таблиць, 7 рисунків, 3 додатки.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити: дослідити історію розвитку релігійного туризму; проаналізувати сутність та види релігійного туризму; надати класифікацію та види релігійного туризму; проаналізувати сучасний стан розвитку релігійного туризму в світі; дослідити розвиток релігійного туризму в Україні; визначити тенденції розвитку релігійного туризму в Харківській області України; визначити проблеми розвитку релігійного туризму в Україні; запропонувати основні напрямки розвитку релігійного туризму в Україні.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень): дефініція релігійного туризму; види релігійного туризму за об'єктами туристичної діяльності; релігійний туризм і паломництво: спільні та відмінні риси; основні функції релігії; класифікація релігійного туризму; складові релігійного туризму; макрорегіони світового паломництва; найбільш відвідувані центри паломництва у світі; найбільш відвідувані центри християнського паломництва у межах Європейського туристичного регіону; найбільш відвідувані центри християнського паломництва у межах Європейського туристичного регіону; перелік монастирів Автономної чернечої держави Святої гори; географія конфесійної структури віруючих України; об'єкти сакральної архітектури України, занесені до списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО; музеї релігійної тематики України; топ-20 православних релігійно-паломницьких центрів України; розподіл храмів і офіційного туристичного обслуговування по регіонах України в 2019 році; співвідношення храмів і релігійних туристів по зонах і областях України; склад видів туристів по зонах; ставлення українців до окремих Церков та церковних діячів; класифікація культових споруд Харківського регіону; забезпеченість релігійних громад культовими спорудами; розташування культових пам'яток національного значення Харківської області; релігійні об'єкти м. Харкова; культурно-релігійні тури та екскурсії Харківської області; потреби, які задовольняються під час паломницького процесу.

6. Дата видачі завдання

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Складання бібліографії та вивчення літературних джерел	20.09.2023	виконано
2	Виконання вступу	13.10.2023	виконано
3	Виконання розділу 1	27.10.2023	виконано
4	Виконання розділу 2	07.11.2023	виконано
5	Виконання розділу 3	21.11.2023	виконано
6	Формулювання висновків	24.11.2023	виконано
7	Написати реферат, вступ, висновки та оформити список використаних джерел і додатки	15.12.2023	виконано
8	Подання роботи на нормоконтроль	20.12.2023	виконано
9	Передати кваліфікаційну роботу для перевірки на плагіат	25.12.2023	виконано
10	Подання роботи на кафедру	03.01.2024	виконано

Студент _____

Данило ЖУК

Керівник роботи _____

Анна ОЛЕНЕНКО

АНОТАЦІЯ

Жук Д.О. Розвиток релігійного туризму в Україні / Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 242 «Туризм» (освітньо-професійна програма «Рекреаційний туризм»). КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» ЗОР, Запоріжжя, 2024.

У роботі досліджено історію розвитку релігійного туризму; проаналізовано сутність та види релігійного туризму; надано класифікацію та види релігійного туризму; проаналізовано сучасний стан розвитку релігійного туризму в світі; досліджено розвиток релігійного туризму в Україні; визначено тенденції розвитку релігійного туризму в Харківській області України; визначено проблеми розвитку релігійного туризму в Україні; запропоновано основні напрямки розвитку релігійного туризму в Україні.

Кваліфікаційна робота містить 103 с., 18 табл., 7 рис., 3 додатки 53 джерела.

Ключові слова: туризм, релігійний туризм, паломництво, християнство, паломники, прочани, будисти, мусульмани, церков, святині.

Список публікацій здобувача за темою роботи:

1. IV Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених (м. Запоріжжя, 13-14 квітня 2023 року). Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної академії, 2023.

2. Міжнародна науково-практична конференція «Стратегічні орієнтири освіти та реабілітації в умовах воєнного стану та повоєнного часу: проблеми, рішення, перспективи» м.Запоріжжя, 26-27 жовтня 2023 р. – Запоріжжя. Видавництво Хортицька навчально-реабілітаційна академія, 2023.

ABSTRACT

Zhuk D.O. The development of religious tourism in Ukraine / Qualification for obtaining a master's degree in specialty 242 "Tourism" (educational-professional program "Recreational Tourism"). KZVO "Khortytska National Primary and Rehabilitation Academy" ZOR, Zaporizhzhya, 2024.

The work has traced the history of the development of religious tourism; the essence and type of religious tourism has been analyzed; given a classification of the type of religious tourism; the current development of religious tourism in the world has been analyzed; the development of religious tourism in Ukraine was monitored; identified trends in the development of religious tourism in the Kharkiv region of Ukraine; identified problems in the development of religious tourism in Ukraine; laid down the main directions for the development of religious tourism in Ukraine.

Qualified work 103 pp., 18 tables, 7 figures, 3 addendums 53 items.

Key words: tourism, religious tourism, pilgrimage, Christianity, pilgrims, pilgrims, Buddhists, Muslims, churches, shrines.

List of publications of the developer on the topic of work:

1. IV International Scientific and Practical Conference of Students and Young Professionals (Zaporizhzhya, 13-14 April 2023). Zaporizhzhya: View of the Khortytsia National Academy, 2023.

2. International scientific-practical conference “Strategic guidelines for illumination and rehabilitation in the minds of the wartime and wartime: problems, solutions, prospects” Zaporizhzhya, June 26-27, 2023. - Zaporizhzhya. Vydavnistvo Khortytska Primary and Rehabilitation Academy, 2023.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ.....	11
1.1. Історія розвитку релігійного туризму.....	11
1.2. Сутність та види релігійного туризму.....	22
1.3. Класифікація та види релігійного туризму.....	29
Висновки до 1 розділу	36
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В СВІТІ ТА УКРАЇНІ.....	38
2.1. Сучасний стан розвитку релігійного туризму в світі.....	38
2.2. Аналіз розвитку релігійного туризму в Україні.....	52
2.3. Тенденції розвитку релігійного туризму в Харківського регіоні України.....	61
Висновки до 2 розділу.....	65
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ.....	66
3.1. Проблеми розвитку релігійного туризму в Україні.....	66
3.2. Основні напрямки розвитку релігійного паломництва в Україні....	69
Висновки до 3 розділу.....	77
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	82
ДОДАТКИ.....	87

ВСТУП

Актуальність дослідження. На сьогоднішній день туризм популярний та відомий кожній людині. Численні першопрохідники та мандрівники у давнину подорожували нашою землею. Але лише недавно туризм став набувати найбільшої популярності, це пов'язано з тим, що останніми роками туризм у житті сучасного суспільства збільшив своє значення. Цьому становищу сприяє підвищення прибутку населення, збільшення вільного часу.

Туризм перетворився на особливу великомасштабну світову індустрію, а туристичні ресурси стали невід'ємною частиною національного багатства багатьох країн. Вже багато століть релігійний туризм грає величезну роль системі в'їзного і виїзного, і навіть міжнародного туризму. Дуже часто люди їздять у паломницькі та екскурсійні поїздки релігійними центрами та святими місцями. Людина, яка вирушає в релігійну поїздку, хоче взяти участь у множинних церемоніях, помолитися на святій землі або отримати естетичну насолоду від священних місць та дізнатися про їхню історію. Безпосередньо релігійний туризм впливає емоційний стан людини. Люди, які повернулися з таких поїздок, відзначають у себе добрий душевний стан та покращення здоров'я та зовнішнього вигляду. Завдяки тому, що у 20 ст. йшов тривалий розвиток індустрії туризму та вдосконалення транспорту та засобів зв'язку у більшості людей з'явилася можливість відвідати святі місця та доторкнутися до релігійних культур інших країн. Під час війни в країні релігійний туризм набуває все більшої актуальності для суспільства України.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є дослідження релігійного туризму в світі, Україні та в окремих її регіонах та можливість розробки релігійних турів Україною.

Для досягнення мети необхідно вирішити такі *завдання*:

- дослідити історію розвитку релігійного туризму;
- проаналізувати сутність та види релігійного туризму;

- надати класифікацію та види релігійного туризму;
- проаналізувати сучасний стан розвитку релігійного туризму в світі;
- дослідити розвиток релігійного туризму в Україні;
- визначити тенденції розвитку релігійного туризму в Харківській області України;
- визначити проблеми розвитку релігійного туризму в Україні;
- запропонувати основні напрямки розвитку релігійного туризму в Україні.

Об'єкт дослідження – розвиток релігійного туризму в Україні.

Предметом дослідження виступає процес розвитку релігійного туризму.

Методи дослідження. Для реалізації поставленої у роботі мети було використано цілий комплекс методів і прийомів наукового пізнання, зокрема: структурно-порівняльний аналіз; історико-логічний аналіз; метод статистичного аналізу; графічний метод; метод експертного оцінювання; аналіз та синтез.

Інформаційну базу дослідження становлять монографії, навчальні посібники, статті у наукових періодичних виданнях, нормативно-правові акти, звіти міжнародних організацій, дані веб-сайтів, статистична інформація світової туристичної організації, Державної служби статистики України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що результати досліджень можна використати для покращення роботи релігійного туризму в Україні. Результати можуть використовувати органи місцевого самоврядування для удосконалення нормативно-правової бази та навчальні заклади для вивчення особливостей розвитку релігійного туризму України.

Апробація результатів кваліфікаційної роботи. Основні положення, висновки та результати дослідження апробовані автором у доповідях та

отримали позитивне схвалення на 2 наукових, науково-практичних, науково-методичних міжнародних та всеукраїнських конференціях, зокрема:

3. Жук Д.О. Лікувально-оздоровчий туризму в Запорізькій області. Матеріали II Міжнародної конференції «Розвиток туристичної галузі та індустрії гостинності: проблеми, перспективи, конкурентоздатність». – Дніпро: УАН, 2022. – 370 с. С.135-137.

4. Міжнародна науково-практична конференція «Стратегічні орієнтири освіти та реабілітації в умовах воєнного стану та повоєнного часу: проблеми, рішення, перспективи» м.Запоріжжя, 26-27 жовтня 2023 р. – Запоріжжя. Видавництво Хортицька навчально-реабілітаційна академія, 2023..

Структура і обсяг роботи. Структура кваліфікаційної роботи містить вступ, три розділи, підрозділи, висновки до розділів, загальні висновки, список використаних джерел, додатки. Кваліфікаційну роботу викладено на 103 сторінках комп'ютерного набору, вона включає 18 таблиць, 7 рисунків, 3 додатки. Список використаних джерел із 53 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ

1.1. Історія розвитку релігійного туризму

Історія розвитку релігійного туризму сягає корінням у століття. Ранні, відомості про подорожі з культовими цілями відносяться до періоду. Стародавні греки та римляни відвідували храми та святилища. Самий відомий культовий центр Стародавньої Греції перебував у Дельфах, був він відомий завдяки своєму оракулу. Чимало мандрівників з'їжджалися сюди для того, щоб дізнатися про рокування жриці-віщунки Піфії.

У період Середньовіччя поїздки з релігійних мотивів, продовжують розвиватися і набувають масового характеру у формі хрестових походів. Вони організовувалися під прапором боротьби проти «невірних» (мусульман) та звільнення від них святих місць християн.

У 19 ст. «священні подорожі» набули організаційних форм. Починаючи з 1861 р. щороку у Франції формувалася «паломницький караван» на знак каяття за злочини республіканського уряду проти церкви. Число учасників було близько 300-400 осіб, і вже з кінця 1870-х рр. францисканці стали відправляти такі ж каравани з Відня та Мюнхена.

Історія релігійного туризму, без сумніву, дуже багата. Самим найдавнішим видом туризму по праву вважатимуться паломництво. До наших днів збереглася величезна кількість релігійних культових пам'яток, якими просто неможливо не захоплюватися. В даний час релігійний туризм має величезний попит і знаходить всю велику актуальність.

Приводом появи релігійного туризму послужила мотивація на придбання релігійних сакральних цінностей, оскільки десятиліттями релігію знищували. Така тенденція простежується зараз практично у всіх галузях людського життя. Все це говорить про те, що назріває феномен релігійності.

Релігійна свідомість спонукала людей робити такі вчинки, як паломництво, наприклад, пішки до Мекки.

У світі релігійність одна із головних мотиви для подорожей. Щороку понад 200 млн. осіб здійснюють паломництво чи просто відвідують святі місця. За останні п'ять років кількість паломників та туристів збільшилася. Вони роблять поїздки до святих місць, а також збільшилася кількість людей, які вирушають за кордон із релігійно пізнавальними цілями. В основному їдуть до Ізраїлю, Італії, Греції, Кіпру, Туреччини, Саудівської Аравії, країни Азії.

Релігійний туризм є видом туризму, який сильно мотивований релігійними міркуваннями, він один з днівніх видів туризму. Релігійний туризм може також згадуватися як сакральний туризм або духовний туризм. Люди їдуть в релігійні подорожі, їдуть на релігійні свята, відвідують святі міста, щоб підтвердити, поглибити або подумати про свою віру.

Релігійний туризм поділяється на два основні різновиди:

- Паломницький туризм;
- Релігійний туризм екскурсійно-пізнавального напрямку.
- У 90-ті роки 20 ст. з'явилося таке поняття як паломництво. Багато

авторів у своїх роботах дають опис паломницького туризму:

«Паломництво» - ходіння або подорож до святих місць з чітко визначеними культовими цілями». Паломництво у той чи іншій формі прийнято практично у всіх релігіях та язичницьких культурах. Сьогодні паломники користуються послугами туристичної галузі, створюють спеціальні паломницькі організації, які організують такі тури. Паломницькі тури несуть в собі визначений сенс здійснення обряду, а не тільки пізнавальні цілі, як і екскурсійно-пізнавальний туризм релігійного напрямку.

Головний сенс паломництва – поклоніння святим місцям. Таке поклоніння носить релігійний характер та пов'язано з здійсненням богослужіння та молитв чтіміх святинь.

До паломництва входять: релігійні обряди, духовні удосконалення, отримання благодаті, духовної та фізичної поради, релігійного просвітлення, поклоніння святому місцю, храму, мощам.

Паломництво розуміється як певне відношення людини до того що насправді відбувається. Паломник – це глибоко релігійна людина з вже устаткованою системою цінностей. Така людина, готова на час забути про звичний образ життя: про круг свого спілкування, про задоволення, харчування, для досягнення своїх духовних та моральних цілей.

Коли люди відвідують святі місця, вони дізнаються про історію цих місць, духовні традиції монастирів і храмів, особливості богослужіння, святих і подвижників благочестя, чиє життя і діяльність було пов'язано зі святинами, що входять до паломницького маршруту. Паломники мають приголомшливу можливість поговорити з настоятелями монастирів, а деякі з них знаходять собі серед них духовного наставника. Паломництво грає важливу загальноосвітнє призначення. У монастирях та храмах часто накопичувалися книги, ікони, твори прикладного мистецтва, вироби народних промислів. Саме тому паломницька поїздка дає чудову нагоду познайомитися з історією, архітектурою, іконописом, ремісничими традиціями.

До рівня комфорту паломники зазвичай висувають менше вимог: якість обслуговування, харчування, розміщення для них не головне, ніж для інших туристів. Вони можуть зупинитися на ночівлю в келіях монастирів, на території храмів, наметових містечках (під час хаджу, наприклад), можуть ночувати в храмах на підлозі або прямо на вулиці. У виборі їжі вони не прискіпкові, зазвичай вона скромна і складається з маленьких порцій, які зазвичай годують тричі на день. У християнських країнах під час постів їжа пісна, в Індії – вегетаріанська.

Також є мобільні релігійні дитячі табори, де підлітки та діти не змагаються, а разом проходять спільний шлях, долають труднощі, моляться. У учасників мобільних таборів є можливість познайомитись із різними

життєвими укладами. Такі табори є в Україні та інших країнах. Поїздки до табору старанно продумуються та плануються заздалегідь, розробляється особливий та докладний маршрут подорожі. Підготовка починається заздалегідь, і велике виховне значення має те, що хлопці починають працювати разом. Необхідною умовою безпеки табору є участь у ньому професійного інструктора.

Минули ті часи, коли без згоди церкви не вершилася жодна мирська справа, а в країну іновірців вирушали не інакше як із бойовим кличем та оголеним мечем. Подорож до святих місць втратила політичний підтекст і набула нової, миролюбної форми релігійного туризму.

Релігійний туризм є найдавнішим видом туризму, який має глибоке історичне коріння. На сьогодні паломництво це один із видів релігійного туризму. Мільйони людей, не звертають увагу на відстані та природні умови, для того, щоб вирушити у релігійну поїздку та схилити коліна біля святинь. Серед мандрівників є й невіруючі люди, для яких подорож на святі землі та участь у ритуалах – спосіб долучитися до культури іншої країни.

Під релігійним туризмом екскурсійно-релігійної спрямованості мається на увазі відвідування релігійних центрів, де туристи-екскурсанти можуть побачити діючі, культові та пам'ятні релігійні об'єкти, побувати в музеях і на виставках. Туристи відвідують богослужіння, беруть участь у хресних ходах, медитаціях та інших релігійних заходах, але туристи – екскурсанти, у тому числі й представники інших релігій можуть потрапити не на всі заходи.

Екскурсійно-пізнавальні тури на відміну від паломницьких більш короткі, вони не пов'язані з релігійними святами, в них можуть взяти участь як дорослі, так і діти. Релігійні об'єкти туристи відвідують під час комбінованих турів, де екскурсійна складова є лише частиною програми, тоді як для паломників екскурсія має вторинне значення стосовно певних культових дій.

Туристичні центри вважають, що релігійному туризму близький науковий туризм релігійної спрямованості. Такі поїздки нечисленні, але

збільшують географію туристичних поїздок. З України переважно їдуть до країн Сходу – Китай, Індія, Японія. Також цікаві місця зниклих релігій – Єгипет, Месопотамія, Греція та Італія, Центральна Америка.

Екскурсійні тури релігійної спрямованості розраховані переважно мінімум на три дні з відвідуванням релігійних святинь та архітектурних пам'яток минулого. Іноді для організації таких турів необхідний дозвіл (благословення) настоятеля монастиря.

Релігійний туризм збирає допитливих людей, не далеких від віри, бажаючих неспроста провести вільний час. Оплативши тур, вони хочуть отримати естетичні враження та розширити свій кругозір історичними відомостями про об'єкти показу. Їм цікаві також мистецтвознавчі дані про пам'ятник архітектури (монастир, храм) – час його створення, автор, стиль. Таким чином, за початковою метою екскурсія туристів храмом значно відрізняється від паломництва прочан до чудотворної ікони того ж храму.

Паломництво та релігійний туризм екскурсійно-пізнавальної спрямованості, як правило, мають одні й самі маршрути, місця відвідування та об'єкти показу. Паломники заздалегідь згодні терпіти у поїздки незручності, незвичні їм вдома. Такою є традиція паломництва. Прибувши до місця відвідування, вони багато часу моляться, бо вони за цим і їхали.

Для туристів очікуваний рівень комфорту в поїздки повинен бути не нижче, і навіть вище, звичного для них будинку. Об'єкти показу паломники оглядають недовго, при цьому їх не стільки цікавлять історичні та мистецтвознавчі довідки про об'єкт, скільки якомога докладніші відомості з житій святих, деталі біблійних подій та місцезнаходження чудотворних ікон. Туристам під час екскурсії потрібне всебічне висвітлення кожного об'єкту без переважання культової інформації. Зайві подробиці на цю тему їм нецікаві.

Також різний склад груп у паломництві та релігійному туризмі екскурсійно-пізнавальної спрямованості. До паломництва частіше схиляються прочани більш зрілого і похилого віку, які шукають покаєння та

зцілення. Екскурсійно-пізнавальний релігійний туризм розрахований і на дітей, і дорослих.

У деяких турах можуть одночасно брати участь як паломники, і туристи. По маршруту вони відвідують святині та архітектурні пам'ятки минулого, що дозволяє світським людям долучитися до церковних традицій. Проведення подібних турів потребує скрупульозної підготовки. Правильне розуміння цілей туру дозволяє формувати однорідні групи.

Нині у світі є багато релігій, і навіть їх класифікацій. У релігієзнавстві прийнято виділення наступних типів: племінні, національні та світові релігії. Світові релігії найважливіші і є основою інших типів релігій. Найголовніші: буддизм, християнство та іслам.

Буддизм – найдавніша світова релігія. Вона виникла у 6 ст. до н.е. в Індії, а в даний час поширена в країнах Південної, Південно-Східної, Центральної Азії та Далекого Сходу та налічує близько 800 млн. послідовників. Традиція пов'язує виникнення буддизму з ім'ям царевича Сіддхартхі Гаутами. Батько приховував від Гаутами погане, той жив у розкоші, одружився з коханою дівчиною, яка народила йому сина. Поштовхом до душевного перевороту для царевича, як сказано переказ, послужили чотири зустрічі. Спочатку він побачив старого, потім страждає на проказу і похоронну процесію. Так Гаутама впізнав старість, хворобу та смерть – доля всіх людей. Потім він побачив умиротвореного жебрака мандрівника, якому нічого не потрібно було від життя. Усе це вразило царевича, змусило його задуматися про долі людей. Він таємно залишив палац та сім'ю, у 29 років він став самітником і намагався знайти сенс життя. Внаслідок глибоких роздумів у 35 років він став Буддою – просвітленим, пробудженим. Понад 45 років Будда проповідував своє вчення, яке коротко може бути зведене до деяких основних ідей.

Життя є страждання, причиною якого є бажання та пристрасті людей. Щоб позбавитися страждань, необхідно відмовитися від земних пристрастей

і бажань. Цього можна досягти, якщо слідувати шляхом спасіння, вказаним Буддою.

Після смерті будь-яка жива істота, включаючи людину, знову відроджується, але вже у вигляді нової живої істоти, життя якої визначається не лише її власною поведінкою, а й поведінкою її «попередників».

Треба прагнути нірвані, тобто, безстрастю та спокою, які досягаються відмовою від земних уподобань.

Основні напрямки буддизму:

Хінаяна – означає малий чи низький шлях, різко виражений чернечий буддизм. Строго кажучи, отримати релігійний порятунок, згідно з вченням хінаяни, може тільки той, хто практично порвав усі сімейні, майнові, взагалі мирські зв'язки, уникнув переживань звичайного земного життя на самоту чернечого буття, його особливості полягають:

- Ідеалом вважається чернече життя, тільки монах може досягти порятунку і позбутися перевтілень.

- На шляху спасіння ніхто не може допомогти людині, все залежить від її особистих зусиль.

- Немає пантеону святих, які можуть заступитися за людей.

- Немає поняття раю та пекла. Є лише нірвана та припинення втілень.

- Відсутні обряди та магія.

- Відсутні ікони та культова скульптура.

Махаяна – велика колісниця буддійського шляху, проходячи яким, буддисти прагнуть досягти пробудження на благо всіх живих істот, його особливості полягають:

- Вважає, що благочестя мирянина можна порівняти із заслугами ченця і забезпечує порятунок.

- З'являється інститут бодхісатв – святих, які досягли освіти, які допомагають мирянам, ведуть їх шляхом спасіння.

- З’являється великий пантеон святих, яким можна молитися, просити у них допомоги.

- З’являється поняття про рай, куди душа потрапляє за добрі справи, і пеклі, куди вона потрапляє в покарання за гріхи, надає великого значення обрядам і чародійству.

- З’являються скульптурні зображення Будд та бодхісатів.

На відміну від християнства та ісламу в буддизмі відсутня ідея Бога як творця світу та його управителя. Суть віровчення буддизму зводиться до заклику до кожної людини стати на шлях пошуку внутрішньої свободи, повного звільнення з усіх кайданів, які несе життя.

Християнство виникло 1 в. н.е. у східній частині Римської імперії – Палестині – як релігія, звернена до всіх принижених, які прагнуть справедливості. В її основі лежить ідея месіанства – надія на Божественного рятувальника світу від усього поганого, що є на землі. За гріхи людей постраждав Ісус Христос, ім’я якого в перекладі з грецької означає «Месія», «Спаситель». Цим ім’ям Ісус пов’язується зі старозавітними переказами про прихід на Ізраїльську землю пророка, месії, який звільнить народ від страждань і встановить праведне життя – Боже царство. Християни вважають, що прихід Бога на Землю супроводжуватиметься Страшним судом, коли Він буде судити живих і мертвих, направляти їх до раю чи пекла.

Основні християнські ідеї:

- Віра, що Бог єдиний, але є Трійця, тобто. Бог має три «особи»: Отець, Син і Святий Дух, які утворюють єдиного Бога, який створив Всесвіт.

- Віра в спокутну жертву Ісуса Христа є другою особою Трійці, Бог Син є Ісусом Христом. Він має одночасно дві природи: Божественну та людську.

- Віра в Божественну благодать – таємничу силу, яку Бог посилає для звільнення людини від гріха.

- Віра в посмертну відплату та потойбічне життя.

– Віра в існування добрих духів – ангелів і злих духів – бісів разом із їхнім повелителем Сатаною.

Священною книгою християн є Біблія, що у перекладі з грецької означає «книга». Біблія складається з двох частин: Старого Завіту та Нового Завіту. Старий Завіт є найдавнішою частиною Біблії. Новий Завіт (власне християнські твори) включає: чотири євангелії (від Луки, Марка, Іоанна та Матвія); діяння святих апостолів; послання та Одкровення Іоанна Богослова.

У 4 ст. н.е. Імператор Костянтин оголосив християнство державною релігією Римської імперії. Християнство є єдиним. Воно розпалося на три течії. У 1054 р. християнство розділилося на римсько-католицьку та православну церкви. У 16 ст. у Європі розпочався Реформаційний – антикатолицький рух. У результаті виник протестантизм.

Православ'я і католицизм визнають сім християнських обрядів: хрещення, миропомазання, покаяння, причастя, шлюб, священство та елеосвячення. Джерелом віровчення є Біблія. Відмінності полягають переважно у наступному. У православ'ї немає єдиного розділу, відсутнє уявлення про чистилище як місце тимчасового приміщення душ померлих, священство не дає обітниці безшлюбності, як у католицизмі. На чолі католицької церкви стоїть папа, який обирається довічно, центром римо-католицької церкви є Ватикан – держава, яка займає кілька кварталів у Римі.

Протестантизм має три основні течії: англіканство, кальвінізм та лютеранство. Протестанти вважають умовою спасіння християнина не формальне дотримання обрядів, яке щиро особисту віру у спокутну жертву Ісуса Христа. У їхньому навчанні проголошено принцип загального священства, який означає, що кожен мирянин може проповідувати. Практично всі протестантські конфесії скоротили до мінімуму кількість таїнств.

Іслам виник у 7 ст. н.е. серед арабських племен Аравійського півострова Це наймолодша релігія серед світових. Послідовників ісламу налічується понад 1 млрд осіб.

Засновник ісламу Мухамед – історична особистість. Він народився 570 р. у місті Мецці, який був для того часу досить великим містом на перетині торгових шляхів. У Мецці розташовувалася святиня, яка вважалася більшістю арабів-язичників - Кааба. Мати Мухаммеда померла, коли йому виповнилося шість років, батько помер до народження сина. Мухамед виховувався в сім'ї діда, сім'ї знатної, але збіднілої. У 25 років він став керуючим господарством у багатій вдови Хадіджі і незабаром одружився з нею. У 40 років Мухамед виступив як релігійний проповідник. Він заявив, що Бог (Аллах) обрав його пророком. Проповідь не сподобалася правлячій верхівці Мекки, і Мухамеду довелося до 622 перебраться до міста Ясріб, пізніше перейменованій в Медину, 622 вважається початком мусульманського літочислення за місячним календарем, а Мекка – центром мусульманської релігії.

Священна книга мусульман Коран є обробленими записами проповідей Мухамеда. За життя Мухамеда його висловлювання сприймалися як пряма мова Аллаха і передавалися усно. Через кілька десятиліть після смерті Мухамеда вони були записані до Корану. У віровченні мусульман велику роль грає Сунна – збірка повчальних розповідей життя Мухаммеда і Шаріат – зведення принципів і правил поведінки, обов'язкових для мусульман. Найбільш тяжкими у мусульман вважаються лихварство, пияцтво, азартні ігри та подружня невірність.

В ісламі є два основні напрямки: сунізм (85%) та шиїзм (близько 15%).

Найбільшою та основною течією Ісламу є Ахлю Сунна валь-Джамаат або суніти. На думку сунітів, законними наступниками Пророка Мухамада були перші чотири праведні халіфи (Абу Бакр, Умар, Усман та Алі). Сунітами також разом зі Священною Книгою Коран зізнаються Сунна Пророка Мухамада, тобто хадиси про нього, які включені до збірок, найбільш авторитетними з яких вважають збірку Бухарі та збірку Мусліма.

Суніти, керуються, основними принципами прихильності до цінностей Ісламу, які позначені в священному Переданні. Провідною ідеєю сунітів є та,

що мусульманська громада відіграє керівну роль у вирішенні життєво важливих завдань та проблем мусульман.

Окремою гілкою в Ісламі є шіїти – назва напряду походить від арабського слова, що означає «партія» або «прихильники». Після того, як помер Пророк Мухамед, деякі мусульмани, які дотримувалися тієї точки зору, що тільки до нащадків Посланника Аллаха має переходити влада в мусульманській громаді, сформувалися до групи. Нашадками Посланника Аллаха називали дітей його дочки Фатіми та дітей його двоюрідного брата Алі.

Шіїти вважають, що божественне встановлення закріпило за родом Алі право на імамат, тобто інститут верховної влади та керівництва мусульманської громади. З самого початку шіїти були лише політичною партією, і набагато пізніше, під час правління шостого імаму Джафара ас-Садика шіїти стали самостійною релігійно-правовою течією в ісламі.

Культове приміщення мусульман називається мечеттю. Іслам забороняє зображати людину та тварин, тому мечеті прикрашаються лише орнаментом. В ісламі немає чіткого поділу на духовенство та мирян.

Муллою (священником) може стати будь-який мусульманин, який добре знає Коран, мусульманські закони та правила богослужіння.

Велике значення в ісламі надається ритуалу. Можна знати тонкощів віри, але слід суворо виконувати головні обряди, звані п'ять стовпів мусульманства, які докладно описані в Енциклопедії Навколишнього світу:

- Виголошення формули сповідання віри: «Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммед – пророк його».
- Здійснення щоденної п'ятиразової молитви (намазу).
- Дотримання посту на місяць Рамадан.
- Роздача милостині бідним.
- Здійснення паломництва до Мекки (хадж).

1.2. Сутність та види релігійного туризму

Економіка України має специфічний характер. Добробут України безпосередньо залежить від таких сфер економічної діяльності як промисловість, зокрема металургійна. Проте у сучасних умовах активно розвивається сфера послуг, де значну роль займає туристична діяльність.

В останні роки туризм отримав суттєвий розвиток та став масовим соціально-економічним явищем міжнародного масштабу. Розвиток політичних, економічних, наукових та культурних зв'язків між державами та народами світу, сприяє його швидкому розвитку.

Поняття «релігійний туризм» в теорії туризму є не повністю розробленим і в багатьох відношеннях залишається дискусійним. В навчальній та науковій літературі приводять різні визначення та класифікації, а в законодавстві України окреслене Нормативно-правові документи: Конституція України (ст. 3, 6, 8, 9), Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991), Указ Президента України «Про надання пільг релігійним організаціям» (від 22.06.1994 р.), Указ Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна» (від 22.06.1994 р.), Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» (1991 р., ст. 1, 2, 5, 13, 28), Правові акти про свободу совісті, релігії і переконань (вितяги) (від 1.11.1991 р.), Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» (1992 р., ст. 17, 18), Закон України «Про освіту» (прийнятий 05.09.2017 р.). Документи з євроінтеграційним вектором: «Загальна декларація прав людини» (Прийнята і проголошена Резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р., ст. 18, 19, 26, 29), «Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод» (підписана 4.11.1950 р. представниками держав-перших членів Ради Європи, є основним документом РЄ, ст. 4, 9.1), «Міжнародний пакт про громадські і політичні права» (відкритий для підписання, ратифікації і приєднання Резолюцією 2200 А (XXI)

Генеральної Асамблеї ООН 16.12.1966 р., набув чинності 23.03.1976 р., ст. 18.1, 19.1, 20.2, 27), «Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань» (проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 25. ІІ. 1981 р. (Резолюція 36/55), ст. 1.1, 2.1, 3, 4.1, 5.1, 6, 7, 8), «Підсумковий документ віденської зустрічі представників держав-учасників Наради з безпеки і співробітництва в Європі» (від 15 січня 1989 р. ст. 16, 17, 18), Паризька Хартія для Нової Європи (підписана керівниками 32 держав Європи, США й Канади 21.11.1990 р.), «Декларація про права осіб, які належать до національних чи етнічних, релігійних чи мовних меншин» (Резолюція 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18.12.1992 р., ст. 1.1, 2.1, 4.2). [Панченко С. Релігійний туризм в Україні: стан, потенціал, перспективи. Монографія. Київ. 2019. 163с.]

Більшість українських авторів ґрунтуються на ідентичних визначеннях, згідно яких під релігійним туризмом слід розуміти види діяльності, пов'язані з наданням послуг та задоволення потреби туристів, направлені до святих місць та релігійних центрів, які знаходяться за межами звичайного для них середовища. Визначення різних авторів дефініції «релігійний туризм» наведено у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Дефініція релігійного туризму

Автор (джерело, рік)	Визначення
Antoni Jaskowski, 1991 [39]	Релігійний туризм - подорож або перебування, головною метою яких є насамперед релігійно-пізнавальні або лише пізнавальні аспекти. Виокремлює релігійний туризм і паломництво, категорично проти терміна "релігійно-туристичне паломництво".
ЮНВТО, 1993 [26]	У класифікації серед видів подорожей і перебування за метою виділяє релігійні та паломницькі.
О.П. Дуткіна, 1996 [9]	Виділяє релігійне паломництво і вважає його перспективним видом туризму.
С.В. Дутчак, М.В. Дутчак, [10]	Релігійний сегмент туристсько-рекреаційної діяльності поділяється на власне релігійний туризм (до програми огляду включено сакральні об'єкти) і паломництво (віра людини, пов'язана з певними територіями і сакральними об'єктами). За основу виділення взято специфіку релігій, умови перебування та правила поведінки відвідувачів у межах (чи на території) сакральних об'єктів.

А.С. Ковальчук, 2000 [12; 13]	Розрізняє паломництво і релігійний туризм. Паломництво - це подорож до релігійного об'єкта як рекреаційного ресурсу, що може сприяти духовному оздоровленню, пізнавальній діяльності і насиченості туристичними враженнями подорожнього. Релігійний туризм - подорож досить тривала (понад 24 години), без оплачуваної діяльності із зобов'язанням залишити країну або місце перебування у зазначений термін і повернутися до місця свого постійного проживання; подорож до релігійного об'єкта не лише як до атрактивно-рекреаційного явища, що несе значну культурно-пізнавальну інформацію, а подорож з метою поклоніння святості релігійного об'єкта, що є одним із виявів віри такого подорожнього у догмати своєї релігії, свідченням його належності до певної релігії чи конфесії.
Закон "Про туризм", ст.4, 2003 [15]	Залежно від категорій осіб, які здійснюють туристичні подорожі (поїздки, відвідування), їхніх цілей, об'єктів, які використовують або відвідують, чи інших ознак є такі види туризму: дитячий, молодіжний, сімейний, для осіб похилого віку, для інвалідів, культурно-пізнавальний, лікувально-оздоровчий, спортивний, релігійний, екологічний (зелений), сільський, підводний, гірський, пригодницький, мисливський, автомобільний, самодіяльний тощо.
В.Ф. Кифяк, 2003 [15]	Релігійний туризм - подорож, яка має на меті виконання релігійних процедур, місій, відвідування святих місць та ін.
Wladyslaw Gaworecki, 2003 [38]	Є прихильником терміна "паломницький туризм". Уважає для релігійного туризму і паломництва спільними цілі, і тому впевнений, що не варто розділяти релігійний туризм і паломництво. Подає спільні риси паломницьких і туристичних пересувань. Уживає термін "релігійно-паломницький туризм", який передає цілісну сукупність: участі у релігійних подіях, мету (релігійно-пізнавальну чи пізнавальну), а також про-щі.
О.В. Ільїна, 2004 [11]	Туризм релігійний - різновид туризму, пов'язаний із регулярним відвідуванням віруючими "святих місць" і релігійних центрів.
М. Мальська, В. Худо, В. Цибух, 2004 [19], М. Мальська, Н. Антонюк, Н. Ганич, 2008 [18]	Релігійний туризм - подорожі, які мають на меті які-небудь релігійні процедури, місії. Можна виокремити такі види поїздок: паломництво, тобто відвідування святих місць, щоб вклонитися церковним реліквіям, святиням і взяти участь у відправленні релігійних обрядів; екскурсійний туризм релігійної тематики (пізнавальні поїздки) - щоб ознайомитися з релігійними пам'ятками, історією релігії та релігійною культурою; науковий туризм з релігієзнавчими цілями - поїздки науковців, які вивчають різні релігії.

І.М. Школа, Т.М. Ореховська, І.Д. Козьменко, І.Р. Лошенко, Р.В. Кравчук, 2005 [21]	Релігійний туризм - історично найдавніший вид міжнародного туризму; розрізняють такі види поїздок: паломництво, тобто відвідування святих місць з метою поклоніння церковним реліквіям, святиням і з ціллю відправлення релігійних обрядів; пізнавальні поїздки з ціллю ознайомлення з релігійними пам'ятниками, історією релігії і релігійною культурою; наукові поїздки - поїздки науковців, які займаються питаннями релігії. Звертають увагу на актуальність підготовки кадрів, які могли б не тільки показати архітектурні та історичні пам'ятники, а й розкрити туристам духовність релігійних цінностей.
А.В. Кузишин, 2006 [16]	Підтримує думку Т. Христова щодо визначення релігійного туризму, однак виділяє два напрями: паломницький та релігійний туризм екскурсійного спрямування.
Т.І. Божук, 2006 [2-5]	Релігійний туризм можна схарактеризувати як відпочинок душі та тіла.
І.М. Мініч, 2006 [4]	Виділяє релігійний туризм, представлений паломництвом (відвідання святих місць для поклоніння реліквіям), пізнавальні подорожі (знайомство з релігійними пам'ятками, історією релігії, культурою релігії), наукові поїздки (поїздки богословів, істориків, що займаються питаннями релігії).
М.П. Мальська, М.Й. Рутинський, Н.М. Паньків, 2008 [20]	Розрізняють паломництво і релігійний туризм. Паломництво - це особлива форма духовної рекреації, що полягає в духовному очищенні, спокуті й прилученні до святих віри, яку сповідує людина шляхом відвідин особливих сакральних центрів тієї чи іншої релігії. Релігійний туризм має основною рушійною силою культурологічну мотивацію і передбачає екскурсійне відвідування не лише визначних культових об'єктів своєї релігії, а й ознайомлення з іншими релігійно-культовими традиціями регіонів планети. Якщо для прочанина є духовний момент, то турист вирушає у подорож святими місцями із культурно-пізнавальною метою.
Т.І. Божук, 2009 [3]	Виокремлює лише паломництво і релігійний (чи сакральний) туризм. Обґрунтовує відмінності між ними на основі таких критеріїв: сприйняття об'єкта, мета, мотивація (потреба), місія (спонукальний мотив), світогляд людини, туристичний продукт, організаційні моменти при створенні туру, приуроченість до подій, тривалість подорожі, форма одягу, норми поведінки.

Релігійний туризм можна поділити на види за об'єктами туристичної діяльності (табл. 1.2.)

Існує думка на сутність релігійного туризму, специфіка якої, в першу чергу, пов'язана з співвідношенням та розмежуванням понять «релігійний туризм» та «паломництво». У зв'язку з цим необхідно більш детально зупинитися на понятті «паломництво» та порівняти спільні та відмінні риси релігійного туризму і паломництва [3.] (табл. 1.3.)

Види релігійного туризму за об'єктами туристичної діяльності

Види релігійного туризму за об'єктом туристичної діяльності		
Паломництво до святих місць: джерел, каменів, гір, на яких «являлася» Матір Божа чи хтось зі святих	Паломництво до культових споруд: церков, монастирів	Паломництво до об'єктів священної історії: місць народження Ісуса, Божої Матері, розп'яття Ісуса, інших місць, що нагадують основні віхи біблійної історії

Таблиця 1.3

Релігійний туризм і паломництво: спільні та відмінні риси [3]

Релігійний туризм	Паломництво
Сприйняття об'єкта	
Сакральнo-мистецьке убранство	Культ, поклоніння
Мета	
Ознайомлення з духовною та історичною спадщиною народу, духовними досягненнями народів інших країн, розуміння суті їхньої релігії; до програми огляду зараховано сакральні об'єкти як складову комбінованих турів	Не лише відвідування сакральних об'єктів, а прославлення Бога; вияв віри, пов'язаний з певними територіями й об'єктами; самовдосконалення; одержання благодаті; здійснення релігійного обряду чи участі в ньому
Мотивація (потреба)	
Пізнання, досліджує й вивчає релігійну спадщину	Бажання зцілитися, помолитися за рідних,
під час екскурсій із відвідуванням монастирів, храмів, музеїв; супроводжує екскурсивод; можлива участь у богослужінні, хресних ходах	набратися сил, отримати благословення на початок відповідальної справи; висловлення вдячності за блага, вияв відданості вірі, отримання сенсу буття, утвердження на духовній ниві, ознайомлення з культурним надбанням країни; внутрішня потреба спілкування з Творцем
Місія (спонукальний мотив)	
Пізнання, цікавість, відпочинок, а то й розвага; зазвичай не бере участі в богослужіннях; переважно ознайомлюється з культурною складовою процесу і зовнішніми атрибутами віри – пізнає історію й культуру релігії, милується красою архітектурних форм, іконами, мистецьким оформленням храмів	Каяття, очищення сумління, прославлення Бога; напружена духовна праця (молитва, піст, участь у богослужінні), виконання необхідної фізичної праці (будівництво, прибирання території монастиря)
Світогляд людини	
Можуть бути атеїстами, чи прихильниками іншої релігії	Дуже релігійні люди зі сформованим світоглядом і системою цінностей
Туристичний продукт	
Дуже релігійні люди зі сформованим світоглядом і системою цінностей	Як такого немає

Організаційні моменти під час створення туру	
Висувають вимоги щодо сервісного обслуговування; користуються послугами індустрії туризму, послугами турагентів чи туроператорів, що реалізують турпродукт; слід запропонувати спільну молитву туристам дуже толерантно, з огляду на їхній морально-духовний рівень чи наявність у групі представників інших конфесій чи релігій; для туристів може бути недоступним відвідання деяких сакральних об'єктів	Прочанський (паломницький) рух неорганізований, часто без відома й участі духовної особи; однак може супроводжувати представник релігійної організації; не висувають вимог до сервісного обслуговування; прочани живуть і харчуються при храмах, монастирях, виконують фізичну працю; молитва є важливою й повсякчасною; можуть обмежуватися споживанням деяких видів їжі, розвагами
Приуроченість до подій	
Не приурочені до релігійних свят, приурочені до духовних мистецьких фестивалів	Приурочені до дня святкування пам'яті святого, іменем якого названо храм
Тривалість подорожі	
Менша	Більша
Форма одягу	
Не має значення	Чітко регламентована
Норми поведінки	
Елементарна етика; ознайомлений і поважає місцеві закони та звичаї; погоджено можливості фотографування та відеознімання	Готовність поступитися звичному способу життя (колом спілкування, задоволеннями, харчуванням для досягнення своїх духовних і моральних цілей), певні обмеження, добровільне взяття на себе обов'язків діяльності в умовах певних труднощів; здатність жертвувати часом і матеріальними благами, участь у культових діях; піша хода до сакральних об'єктів

Отже, визначено, що основним критерієм паломництва є виключно релігійна мета подорожі. Ідея паломництва має на увазі дії в умовах особливих труднощів, добровільно взяті на себе обов'язки бути на цих умовах. Це символізує готовність людини пожертвувати минуцими матеріальними цінностями в ім'я вічних духовних. У паломництві, католицизму, іудаїзмі розвиваються піші паломництва. При цьому здійснювати паломництво людей стимулює багато різних мотивів. Це може бути бажання вилікуватися від фізичних або душевних недуг, помолитися за рідних та близьких, знайти благодать, набратися сил, зробити будь яку роботу (будівництво, прибирання території монастиря, храму тощо). Паломництво

може бути обґрунтовано також прагненням виразити силам за блага, послані ними, проявити відданість вірі, випробувати власні наміри та здібності до подвижництва, знайти сенс життя.

У зв'язку з розумінням паломництва як релігійної діяльності, в дослідженнях останніх років робиться спроба обмежити паломництво від туризму, і навіть повністю протиставити ці два поняття.

Деякі автори трактують релігійний туризм як подорож до релігійних об'єктів та місць, які пов'язані з релігією, з метою задоволення різнопланових інтересів, отримання нових знань, релігійної просвіти та естетичного задоволення від споглядання туристичних об'єктів та предметів релігійної культури. Ці подорожі не виключають участь туристів в релігійних обрядах та занурення їх в церковне життя.

Таким чином, ці автори вважають некоректним виділення паломницького туризму як підвиду релігійного, і пропонують розрізняти релігійний туризм та паломництво, причому останні взагалі не відносяться до туризму, а є релігійною діяльністю.

Отже, дослідивши дефініцію «релігійний туризм», можна зробити наступні висновки.

Існує три основні погляди на релігійний туризм. Згідно з першим, релігійний туризм охоплює як релігійний напрям культурно-пізнавального туризму, так і паломницьку діяльність, і відповідно класифікується. Друга точка зору зазначається у розподілі власне релігійного туризму (як різновиду культурно-пізнавального) і паломництво (яке не відноситься до туризму), основними функціями, якого є: духовно-просвітницька, місіонерська, благодійна та загальноосвітня (рис. 1.1.) . Автори, які представляють третю точку зору, взагалі заперечують коректність і правомірність поняття «релігійний туризм».

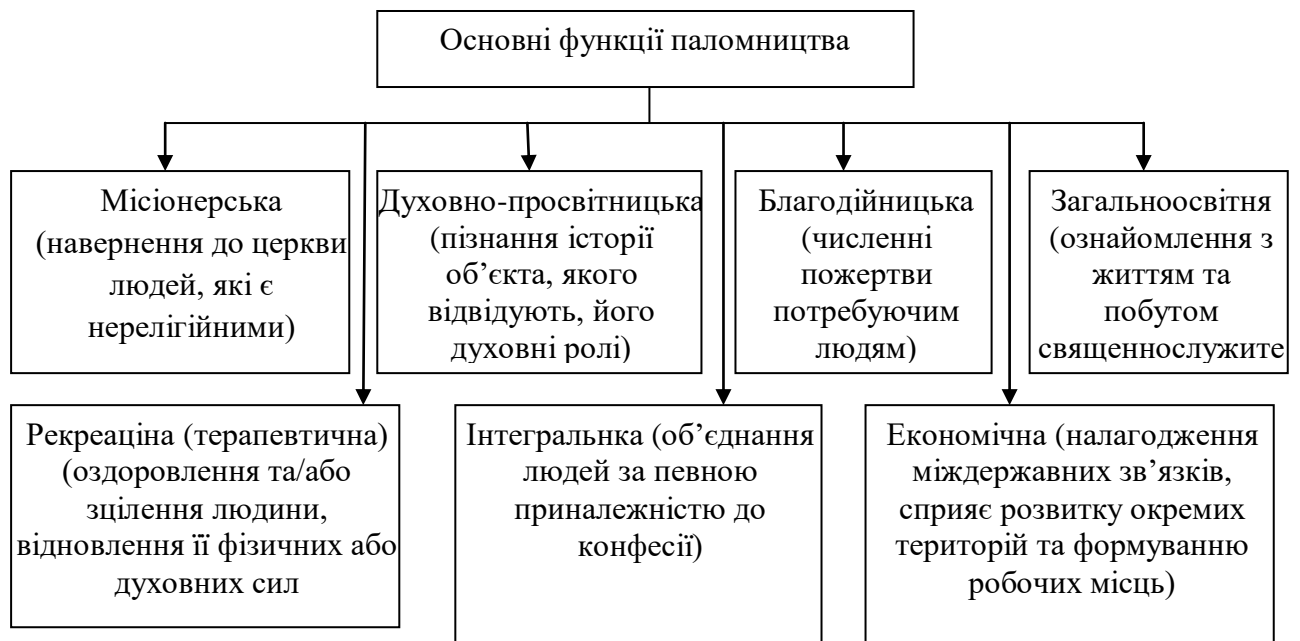

Рис. 1.1. Основні функції релігії

З точки хору теорії туризму поняття «релігійний туризм» все ж є коректним і може застосовуватися як з метою теоретичного аналізу, так і у практичній організації подорожей. Поняття «релігійно-паломницький туризм», хоча і не суперечить теорії туризму, але є дискусійним, і при його використанні необхідно враховувати дієве українське законодавство.

1.3. Класифікація та види релігійного туризму

У наукових працях деяких зарубіжних та вітчизняних вчених є різноманітні підходи до визначення та змісту релігійного туризму. Одні вважають, що релігійний туризм можна розділити на два напрямки: паломницький та пізнавально-екскурсійний. Вони вважають, що релігійний туризм є складовою частиною паломництва. Інші посилаються на те, що паломництво зародилося набагато раніше, ніж туризм. Однак у таких країнах,

де розташовуються важливі релігійні святині, та є паломницький потік, є чітке розмежування між паломниками та туристами.

Релігійний туризм – це діяльність з організації відвідувань туристами об'єктів, пов'язаних з історико-культурною та природною спадщиною людства. Знайомство різних верств населення з різними віросповіданнями не лише з релігійними, але і з історичними, культурними та художніми цінностями, дає можливість їм здобути нові знання [11]. Для позитивного сприйняття атмосфери визначних пам'яток, що відвідувані, вимагає ретельної підготовки програм перебування учасників поїздок.

Поняття «прочан» на сучасному етапі можна розглядати в ширшому тлумаченні. Виходячи з цього, пропонується наступна класифікація паломницького туризму: релігійне паломництво, духовне світське паломництво, рідні та історико-культурні об'єкти, культурно-пізнавальна проща, спортивне паломництво.

Як показало наше дослідження українських та зарубіжних джерел, для того щоб визначити форми релігійного туризму, застосовують різні терміни (види, типи, категорії). Ми вважаємо, що для релігійного туризму класифікаційними ознаками має бути критерії, на підставі чого функціонує туристична діяльність. На рисунку 1.2. запропоновано критерії, які мають місце у структурно-логічній схемі класифікації релігійного туризму.

За цією класифікацією релігійний туризм згрупували у 12 блоках: «Наявність і тривалість вільного часу», «Рівень духовного розвитку»; «Фінансові можливості», «Напрямок (спрямованість) туристичних потоків», «Стан здоров'я»; «Часові характеристики»; «Територіальне охоплення»; «Ступінь організованості»; «Форма участі (кількість учасників)»; «Демографічний і соціальний склад туристів»; «Засіб пересування»; «Тип маршруту».

Також має місце інша класифікація релігійного туризму залежно від різних класифікаційних ознак:

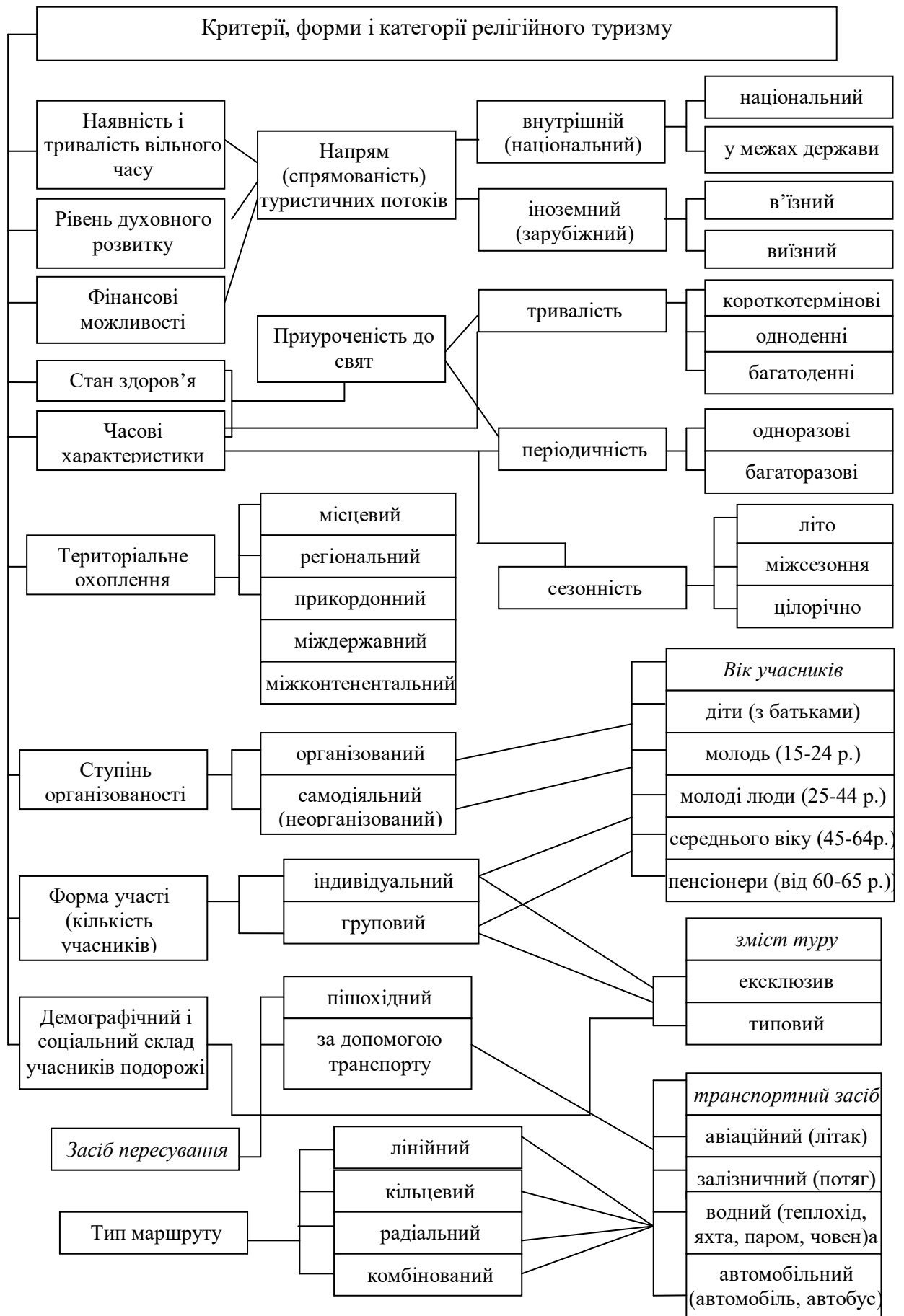

Рис. 1.2. Класифікація релігійного туризму

За наявністю чи відсутністю Бога творця релігії поділяють на метафізичні та емпіричні. У метафізичних релігіях (іудаїзм, християнство, іслам, сикхізм, деякі напрями індуїзму) стверджується, що Бог творець створив світ, у тому числі й людину. У емпіричних релігіях (буддизм, даосизм, джайнізм, синтоїзм, деякі напрями індуїзму, конфуціанство) поняття Бога творця заперечується чи другорядним. У буддизмі, наприклад, вважається, що віра чи невіра в Бога (богів) не повинні бути перешкодою на духовному шляху людини.

За територіально-етнічною ознакою релігії діляться на племінні, національно-територіальні та світові. Племінні релігії зазвичай дуже обмежені територіально і представлені традиційно народними віруваннями. Національно-територіальні релігії належать одному народу (іудаїзм) або кільком, близьким один одному соціокультурно (індуїзм). Світові релігії мають велике територіально країнове охоплення і велику кількість прихильників. Світовими релігіями є християнство, іслам та буддизм. Можна відзначити, що іслам спочатку був національною релігією арабів, але за кілька десятиліть став світовою релігією, завоювавши простір від Атлантичного океану до Індії.

За кількістю богів релігії поділяють на монотеїстичні та політеїстичні. У монотеїстичних релігіях є лише одне Бог - верховний Бог. До них відносяться християнство, іслам, іудаїзм та сикхізм. Політеїстичними релігіями є язичницькі вірування, у яких поклоняються великій кількості богів, божеств і духів. Індуїзм можна назвати супрамоно теїстичною релігією – його численні божества є проявом Вселенського Духа – Брахмана.

За наявністю низки спільних рис релігії поділяють на західні та східні. До західних релігій відносяться християнство, іслам, іудаїзм, сикхізм, зороастризм. До східних релігій - відносять індуїзм, буддизм, джайнізм, даосизм, конфуціанство та синтоїзм. Якщо порівняти західні релігії, стане очевидно, що вони більше подібностей, ніж відмінностей. Хоча саме розбіжностям надається вирішальне значення. Всі західні релігії вірять в одне

єдине життя, за яким слідує рай або пекло. Богу протистоїть зло в особі Сатани. За наявністю низки спільних рис релігії поділяють на західні та східні. До західних релігій належать християнство, іслам, іудаїзм, сикхізм, зороастризм. До східних релігій - відносять індуїзм, буддизм, джайнізм, даосизм, конфуціанство та синтоїзм. Якщо порівняти західні релігії, стане очевидним, що вони більше подібностей, ніж відмінностей. Хоча саме розбіжностям надається вирішальне значення. Усі західні релігії вірять в одну єдину життя, за якою слідує рай чи пекло. Богу протистоїть зло в особі Сатани. Кожна з цих релігій вважає себе істинною і стверджує, що невіруючих до неї чекає засудження. Всі три біблійні релігії засновані на монотеїзмі та дуалізмі, вірі в те, що людина відокремлена від Бога та її найвище призначення.

Розрізняють два основні напрями релігійного туризму, і кожен має свої особливості:

- 1) екскурсійні тури, метою яких є відвідування пам'яток, храмів, музеїв;
- 2) організовані паломницькі поїздки, що передбачають відвідування світових центрів релігій, а також подорож по місцях, які відіграли важливу роль у становленні та поширенні певного віросповідання.

У першому випадку люди прагнуть збагатити свій духовний світ, розширити світогляд і отримати нові знання історії релігії. Оскільки культові споруди в багатьох країнах є заодно і головними їх пам'ятками, стає очевидною популярність екскурсійного релігійного туризму. Другий вид поїздок, швидше за все, підійде людям, які подорожують виходячи з духовних спонукань, і мріють поклонитися святиням.

У науці зазвичай виділяють кілька видів паломництва, що класифікуються за різними ознаками:

- 1) за кількістю учасників та сімейної приналежності - індивідуальні, сімейні та групові паломництва;
- 2) за тривалістю - тривалі та короткочасні паломництва

- 3) за сезонністю - цілорічні паломництва, а також релігійним святкам;
- 4) по об'єктах відвідування - відвідування конфесійних культових місць (церквей, монастирів), а також природних культових місць (гір, озер, джерел,);
- 5) за місцем розташування об'єкта паломництва - внутрішні (у межах державних кордонів) та закордонні паломницькі тури;
- б) за ознакою обов'язковості - добровільні та обов'язкові паломницькі тури;

Духовно паломницький туризм має вузьку соціально-психологічну базу та географічну спрямованість. Під духовно паломницьким туризмом розуміються поїздки туристів із Північної та Південної Америки, Європи у різні центри духовної практики у країнах Сходу, насамперед до Індії, Тибету, Китаю, Непалу, Японії. Духовно паломницький туризм тісно пов'язаний із лікувально-оздоровчим туризмом.

Релігійний туризм екскурсійно-пізнавальної спрямованості передбачає відвідування релігійних центрів, в яких туристи зможуть побачити релігійні об'єкти – діючі культові пам'ятки, музеї, відвідати богослужіння, взяти участь у хресних ходах тощо. Цей вид туризму тісно взаємопов'язаний із науковим туризмом релігійної спрямованості. Вчені відвідують центри існуючих релігій, країни та регіони з багатими на релігійні традиції. Такі поїздки нечисленні, але розширюють географію туристських поїздок. Вчених цікавить релігійна спадщина – рукописи, різні культові предмети, архітектурні форми як сучасних, так і релігій, що пішли в минуле, і багато іншого. Дослідники прямують до центрів існуючих релігій, країн і регіонів з багатими релігійними традиціями. На Заході та в Україні є інтерес до країн Сходу – Китаю, Індії, Японії. Відвідуються місця зниклих релігій – Єгипет, Греція, Італія та Центральна Америка.

Науковець Чередніченко А.О запропонував запропонував класифікацію релігійного туризму за світовими релігійними конфесіями, за тривалістю та складом учасників (відповідно до мотиваційних аспектів поїздки) [35].

Зазвичай у релігійному туризмі беруть участь як віруючі, так і світські туристи, відповідно з метою подорожі можна класифікувати як:

- Святкування культових обрядів, в яких можуть брати участь як паломники з релігійною метою так і туристи-глядачі.
- Самоудосконалення та утвердження духовного стану – ця мотивація властива як паломникам так і звичайним туристам, мотивація чого пов'язана з духовним станом.
- Підвищення власного статусу у релігійній громаді – мотивація лише церковних людей.
- Поклоніння святом місцю, храму, мощам, отримання зцілення духовного та фізичного – мотив лише віруючих, паломників.
- Пізнання «нового» духовного – прагнення віруючих та світських туристів.
- Допитливість, отримання естетичного задоволення від архітектури, живопису, церковного співу, іконопису – мотив світських туристів.

Рис. 1.3. Складові релігійного туризму [35]

Слід відзначити, що у XXI ст. присутність релігійного туризму набуває популярності і має місце майже у кожному туристичному маршруті сьогодення. Західні експерти вважають, що слід розділяти цей вид туризму на складові, які представимо на рис. 1.3.

Висновки до 1 розділу

Під релігійним туризмом екскурсійно-релігійної спрямованості мається на увазі відвідування релігійних центрів, де туристи-екскурсанти можуть побачити діючі, культові та пам'ятні релігійні об'єкти, побувати в музеях і на виставках. Туристи відвідують богослужіння, беруть участь у хресних ходах, медитаціях та інших релігійних заходах, але туристи – екскурсанти, у тому числі й представники інших релігій можуть потрапити не на всі заходи.

Екскурсійно-пізнавальні тури на відміну від паломницьких більш короткі, вони не пов'язані з релігійними святами, в них можуть взяти участь як дорослі, так і діти. Релігійні об'єкти туристи відвідують під час комбінованих турів, де екскурсійна складова є лише частиною програми, тоді як для паломників екскурсія має вторинне значення стосовно певних культових дій.

Економіка України має специфічний характер. Добробут України безпосередньо залежить від таких сфер економічної діяльності як промисловість, зокрема металургійна. Проте у сучасних умовах активно розвивається сфера послуг, де значну роль займає туристична діяльність.

Отже, визначено, що основним критерієм паломництва є виключно релігійна мета подорожі. Ідея паломництва має на увазі дії в умовах особливих труднощів, добровільно взяті на себе обов'язки бути на цих умовах. Це символізує готовність людини пожертвувати минушими матеріальними цінностями в ім'я вічних духовних. У паломництві, католицизмі, іудаїзмі розвиваються піші паломництва. При цьому здійснювати паломництво людей стимулює багато різних мотивів. Це може бути бажання вилікуватися від фізичних або душевних недуг, помолитися за рідних та близьких, знайти благодать, набратися сил, зробити будь яку роботу (будівництво, прибирання території монастиря, храму тощо). Паломництво може бути обґрунтовано також прагненням виразити силам за блага, послані

ними, проявити відданість вірі, випробувати власні наміри та здібності до подвижництва, знайти сенс життя.

Отже, дослідивши дефініцію «релігійний туризм», можна зробити наступні висновки.

Існує три основні погляди на релігійний туризм. Згідно з першим, релігійний туризм охоплює як релігійний напрям культурно-пізнавального туризму, так і паломницьку діяльність, і відповідно класифікується. Друга точка зору зазначається у розподілі власне релігійного туризму (як різновиду культурно-пізнавального) і паломництво (яке не відноситься до туризму), основними функціями, якого є: духовно-просвітницька, місіонерська, благодійна та загальноосвітня.. Автори, які представляють третю точку зору, взагалі заперечують коректність і правомірність поняття «релігійний туризм».

Як показало наше дослідження українських та зарубіжних джерел, для того щоб визначити форми релігійного туризму, застосовують різні терміни (види, типи, категорії). Ми вважаємо, що для релігійного туризму класифікаційними ознаками має бути критерії, на підставі чого функціонує туристична діяльність.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В СВІТІ ТА УКРАЇНІ

2.1. Сучасний стан розвитку релігійного туризму в світі

Кожна релігія має свої об'єкти поклоніння. Кожен великий релігійний район є центрами паломництва світового значення. Вони збираються потоки паломників з усього світу.

Осередками з якими пов'язано релігійний туризм є святині християнства, мусульманство, індуїзму, буддизму. Науковці виділяють одинадцять макрорегіонів паломництва (табл. 2.1.) [18]

Таблиця 2.1

Макрорегіони світового паломництва

№ з/р	Назва регіону
1	Європа з домінуванням християнства
2	Північна Америка з домінуванням християнства й іншими численними релігіями
3	Латинська Америка з переважанням християнства і місцевими традиційними релігіями
4	Північна Африка з переважанням ісламу
5	Західна і Східна Африка, де панує іслам та існують окремі центр" християнства і традиційних релігій
6	Західна Азія з домінують ісламу й анклавом християнства й іудаїзму
7	Південна Азія, де поширилися індуїзм і буддизм, а також існують центри християнства, джайнізму, сикхізму та ісламу
8	Південно-Східна Азія з переважанням буддизму, ісламу, християнства й анклавом індуїзму
9	Східна Азія з панівним буддизмом, конфуціанством, синтоїзмом й осередками ісламу та християнства
10	Центральна Азія з домінують буддизму, переважно ламаїзму
11	Середня Азія з пануванням ісламу

За даними ЮНВТО, щорічно релігійні місця відвідують від 300 до 330 млн туристів. Це свідчить про важливість релігійного туризму на внутрішньому та міжнародному ринках туризму [15]. Проаналізувати статистичні дані щодо користування цього виду туризму в світі важко, проте основні дестинації релігійного спрямування мають орієнтовну оцінку

відвідування туристами святих місць щорічно. Рух паломництва в світі аналізує Альянс релігій та охорони природи, за підрахунками їх фахівців біля 200 мільйонів осіб здійснили паломницькі тури. Найбільш відвідуваними з метою релігійного туризму є країни: Індії, Мексиці, Бразилії, Іраку, Японії, Китаю тощо (табл. 2.2.) [21]

Таблиця 2.2

Найбільш відвідвані центри паломництва у світі

№ з/р	Центр паломництва, країна	Релігія	Численність паломників
1	Храм Аїяппана Сабарімала, штат Керала, ІндіяК.: Знання, 2008. – 661 с	Індуїзм	30 млн. осіб
2	Храм Тірумали Венкатешвари, м. Тірупаті, штат Андхра-Прадеш, Індія	Індуїзм	30 млн. осіб
3	Золотий храм в м. Амрітсар, штат Пенджаб, Індія	Сикхізм	30 млн. осіб
4	Базиліка Діви Марії Гваделупської, Мехіко, Мексика	Християнство	20 млн. осіб
5	Свято Арбаїн, Кербела, Ірак (присвячене вшанування мученицької смерті Імама Хусейна)	Мусульманство (шиїти)	15 млн. осіб
6	Велике святилище Ісе, м. Ісе, префектура Міе, Японія	Синтоїзм	14 млн. осіб
7	Свято Кумбха-Мела, Індія (проводиться раз на три роки по черзі у містах Аллахабад, Харідвар, Уджайн, Нашік)	Індуїзм	10 млн. осіб
8	Храм Нанпуту, Сямень, Китай	Буддизм	10 млн. осіб
9	Базиліка Національної святині Богоматері Апаресидської, Апаресіда, штат Сан-Пауло, Бразилія	Християнство	10 млн. осіб

За даними Альянсу релігій та охорони природи більшість християнських осередків паломництва знаходяться у країнах Європейського туристичного регіону (табл. 2.3.)

Таблиця 2.3

Найбільш відвідвані центри християнського паломництва у межах Європейського туристичного регіону [40]

№ з/р	Центр паломництва, країна	Релігія	Численність паломників
1	Храм Аїяппана Сабарімала, штат Керала, Індія	Індуїзм	30 млн. осіб

2	Храм Тірумали Венкатешвари, м. Тірупаті, штат Андхра-Прадеш, Індія	Індуїзм	30 млн. осіб
3	Золотий храм в м. Амрітсар, штат Пенджаб, Індія	Сикхізм	30 млн. осіб
4	Базиліка Діви Марії Гваделупської, Мехіко, Мексика	Християнство	20 млн. осіб
5	Свято Арбаїн, Кербела, Ірак (присвячене вшанування мученицької смерті Імама Хусейна)	Мусульманство (шиїти)	15 млн. осіб
6	Велике святилище Ісе, м. Ісе, префектура Міє, Японія	Синтоїзм	14 млн. осіб
7	7. Свято Кумбха-Мела, Індія (проводиться раз на три роки по черзі у містах Аллахабад, Харідвар, Уджайн, Нашік)	Індуїзм	10 млн. осіб*
8	Храм Нанпуту, Сямень, Китай	Буддизм	10 млн. осіб
9	Базиліка Національної святині Богоматері Апаресидської, Апаресіда, штат Сан-Пауло, Бразилія	Християнство	10 млн. осіб

В таблиці 2.4. наведені дані Альянсу, щодо християнських осередків паломництва, які знаходяться у державах Європейського туристичного регіону.

Таблиця 2.4

**Найбільш відвідувані центри християнського паломництва у
межах Європейського туристичного регіону [40]**

№ з\п	Центр паломництва, країна	Чисельність паломників
1	Стіна Плачу, Єрусалим, Ізраїль (місце паломництва юдеїв і християн) 6 млн. осіб	
2	Монастир Ясна Гура, Ченстохова, Польща	5 млн. осіб
3	Санктуарій Діви Марії Фатімської, Фатіма, Португалія	4,5 млн. осіб
4	Лурд, Франція	4 млн. осіб
5	Монсератський монастир, Іспанія	1 млн. осіб
6	Ель Росіо, Іспанія	1 млн. осіб
7	Храм Гробу Годподнього, Єрусалим, Ізраїль	1 млн. осіб

Згідно історично-культурних традиції та вірування різні регіони світу мають свої особливості здійснення паломництва, але чисельність паломників к всьому світі змушує туристичну галузь застосовуватися над важливістю та ключовими тенденціями розвитку релігійного туризму. В Європі релігійний туризм відрізняється більше християнських святинь, а тури пов'язані з

відвідуванням християнських осередків. Вагоме місце світового релігійного туризму займає Греція.

Релігійний туризм далеко не нова, а, швидше, давня форма туризму. Здавна паломники долали великі відстані, щоби вклонитися святиням. Як і сотні років тому, нині головним напрямком для православних віруючих залишається Греція. Народ цієї країни довів глибину своєї віри, висловивши її у сотнях храмів та монастирів. Що обов'язково потрібно включити у маршрут, якщо мета поїздки до Греції є релігійним туризмом?

Салоніки: місто, захищене Димитрієм Солунським. Салоніки – не просто північна столиця. Це місто, яке відвідував апостол Павло, який заснував тут церкву і написав місцевим християнам послання. Згодом вони були включені до Нового Завіту. Саме у Салоніках прийняв смерть святий Димитрій, який став захисником міста. Салонікські церкви - одні з найсвятіших і історично значимих християн. Ось чому постійним попитом користуються паломницькі поїздки до Салоніки (Додаток А) [33].

Опинившись Салонікських церквах, в першу чергу варто відвідати Ротонду 306 року. У ній ще збереглися фрагменти ранньовізантійських мозаїк та фриз. Виконуючи функції музею, Ротонда все ж таки приймає богослужіння раз на місяць. Наступна святиня Салонік – базиліка Ахіропїтос. Це один із найдавніших прикладів ранньохристиянських базилік з монолітними колонами, мозаїчними полотнами та фресками із зображенням Севастійських мучеників. На жаль, давня ікона Богородиці давно зникла, але сучасній іконі, яка зберігається в Ахіропїтосі, приходять поклонитися жителі Салонік та паломники.

У Салоніках обов'язковим пунктом будь-якого паломницького туру є відвідування базиліки мученика Димитрія Солунського. Її звали дома мучеництва Димитрія, тому з моменту заснування вона була сховищем цінних реліквій. Православні поклоняються мощам святого, які століттями вважаються мироточивими.

Афон: головний паломницький напрямок. Афон, який вдається відвідати лише чоловікам, — місце відпочинку душі. Він є сусідами з популярними курортами, але незмінно приваблює тих, хто готовий здійснити духовний вчинок. Інтерес для прочан представляє насамперед монастир Св. Пантелеймона. У ньому зберігаються безцінні реліквії: моці св. Пантелеїмона, Іоанна Предтечі, апостолів та першомучеників. Тут зберігається чудотворна Єрусалимська ікона.

Святинь на Афоні стільки, що благословенну гору називають найбільшою скарбницею християнської спадщини. Ватопедський монастир зберігає ікону «Милуюча», якою моляться за тілесних і душевних хвороб. У цьому ж монастирі зберігається «Всецариця», що позбавляє складних хвороб і різноманітних залежностей. До Іверського монастиря їдуть заради ікони «Воротарниця» — найбільш шанованої православними. Вона вважається чудотворною, що рятує від хвороб.

Афонське паломництво – релігійна подорож, до якої потрібно ретельно готуватись. Так, тут не рекомендується гуляти без провідників, які добре знають усі стежки та розташування монастирів. Плануючи залишитися на нічліг, краще заздалегідь домовитися з монастирем про цю можливість. Систематизована інформація про монастирі згідно ієрархії представлена в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Перелік монастирів Автономної чернечої держави Святої гори

Місце в ієрархії	Монастир, час заснування	Святині і пам'ятки
1	Велика Лавра, X ст.	Моці Петра Афонського, печера святого. Головний храм монастиря – зразок «святогірського» типу архітектури. Багата ризниця, в якій зберігаються одяг і вінець візантійського імператора Никифора Фоки.
2	Ватопед, X ст.	Пояс Богородиці, чудотворні ікони Богоматері «Всецариця» (XVII ст.), глава Іоанна Златоуста.
3	Іверський, X ст.	Іверська ікона Пресвятої Богородиці (Вратарниця).
4	Хіландар, XII ст.; сербський	Чудотворна ікона Богоматері «Троєручиця», частини тернового вінця, крові, тростини і плащаниці Христової. Моці святих. Монастир вважається духовною колискою сербського народу.

5	Діонісіат, XIV ст.	Десниця пророка Іоанна Хрестителя. Чудотворна ікона Божої Матері «Акафістна». Фрески XVI ст.
6	Кутлумуш, XI ст.	Різьблений іконостас головного храму – один з кращих творів мистецтва на Афоні.
7	Пантократор, XIV ст.	Чудотворна ікона Божої Матері «Стариця» – одна з найбільш шанованих на Афоні. Мощі святих.
8	Ксиропотам, X ст.	Найбільша на Афоні Частка Хреста Господнього.
9	Зограф, X ст.; болгарський	Нерукотворна ікона святого Георгія. Місце спалення латинянами 26 преподобномучеників, що стали проти унії з Римською церквою (XIII ст.).
10	Дохіар, X ст.	Чудотворна ікона Богоматері «Скоропослушниця» (X ст.).
11	Каракалл, X ст.	Глава апостола Варфоломія.
12	Філофей, X ст.	Чудотворна ікона Богородиці «Солодке цілування», десниця святителя Іоанна Златоуста.
13	Симонопетра, XIII ст.	Частина мощей (ліва рука) святої Марії Магдалини.
14	Святого Павла, X ст.	Дари волхвів, принесені новонародженому Ісусу. Іконостас головного храму – зразок афонської школи різьблення по дереву.
15	Ставронікіта, XVI ст.	Чудотворна мозаїчна ікона святого Миколая (XIII-XIV ст.).
16	Ксенофонт, X ст.	Чудотворна ікона Богородиці «Одигітрія», мозаїчні ікони святих Георгія Побідоносця і Димитрія Солунського (XIV ст.). У монастирі наприкінці 2018 р. ченцем-каліграфом Лукою було створено оригінал.
17	Григоріат, XIV ст.	Частка Хреста Господнього, мощі святих.
18	Есфігмен, XI ст.	Монастир не визнає Константинопольський патріархат і не має канонічного спілкування з іншими монастирями Афону. За переказами, поруч з цим монастирем в печері оселився преподобний Антоній Київський.
19	Св. Пантелеймона (російський); складається з двох монастирів: старого, Xст. і нового, XVIII ст.	Перше чернече поселення на Афоні вихідців з Київської Русі існувало вже в XI ст. і було визнано як окремий монастир 1169 р. Тут знаходиться найбільший на Афоні дзвін. Богослужіння ведуться грецькою і церковнослов'янською мовами. Головна святиня – голова великомученика Пантелеймона Цілителя.
20	Констамоніту, XI ст.	Чатинки багряниці Христової, чудотворні ікони першомученика Стефана (VIII ст.) і Богоматері «Одигітрії» (XII ст.).

Філіппи та Кавала: одна з колисок християнства. Кавала є однією з найзначніших колисок християнства. Саме тут Апостол Павло вперше ступив на європейську землю, проповідував слово Христове і перетворював людей,

які згодом стали християнами. Неподалік Кавали, у Філіппах, Павло хрестив першу європейку – жінку на ім'я Лідія. А вона, у свою чергу, поширювала проповіді країною, ставши з часом шанованою святою. На честь Лідії назвали місцеву церкву. У її центрі звели мармурову купіль як пам'ять про хрещення. Тут православні греки хрестять дітей, а церква стала притулком для паломників.

З Філіппами у християн пов'язано багато. Тут можна побачити залишки в'язниці, де Апостол Павло писав послання віруючим. Також збереглися значні залишки першої базиліки та Октагон — ранньохристиянський храм.

Корфу: острів, особливо шанований паломниками. Корфу – зручний варіант як для одноденного, так і для тривалого паломництва. Цей острів наповнений святинями, до яких прямують тисячі паломників. Знайомство з ними зазвичай починають із храму св. Спиридон, побудований у XVI столітті. Тут віруючі відвідують літургію та поклоняються мощам. Святий відгукується на благання тих, хто страждає від недуг, алкогольної залежності чи нестачі фінансів.

У церкві, названій на ім'я Святителя Миколая, прочани поклоняються його мощам, а також частині Хреста Господнього, мощам св. Лазаря та св. Луки. У цій церкві зберігають чудотворний образ св. Миколи, написаний у XVII столітті ченцем і поміщений у срібну ризу.

Панагія Спіліотиса є наступним обов'язковим пунктом для багатьох паломників. У цьому кафедральному соборі зберігаються особливо шановані святині: ікона Спіліотиса і мощі Феодори, привезені на Корфу в XV столітті. Якщо подорож випадає на 15 серпня, є шанс потрапити на богослужіння на згадку про Феодор.

Корфу багато хто вибирає як напрямок для святкування Світлого Великодня. Зустріти свято тут потрібно хоча б раз, щоб перейнятися релігійністю греків, що трепетно належать до традицій. У Вербну неділю від храму Спиридона розпочинають Хресну ходу, яка супроводжується колективами філармонічних оркестрів. Великий понеділок – час, коли

роблять святкові покупки та печуть традиційні мигдальні солодоші та булочки. Пристрасний вівторок та середа відведені під відвідування театру, де виконують церковні гімни. У Страсний четвер прийнято відвідувати церковні урочистості, запалювати 12 свічок, читати 12 Євангелій та задувати по свічці після кожного прочитання.

П'ятниця – час процесій Епітафія. До ночі ходи супроводжуються оркестрами та священнослужителями. А безпосередньо у Світлу Неділю весь Корфу не спить до ранку: запалюються свічки, влаштовуються піснеспіви та святкові вечери у місцевих тавернах. Безперечно, Великдень на цьому острові – подарунок будь-якому паломнику, який запам'ятається назавжди.

Але все ж таки найбільшим релігійним центром світу вважається Єрусалим. Його особливе місце серед інших центрів паломництва обумовлено тим, що Єрусалим вважається святим серед представників одразу трьох релігій – іудаїзму, християнства та ісламу. Для євреїв, які сповідують іудаїзм, немає певних місць у Єрусалимі, до яких вони здійснюють паломництво: священним вважається все місто. Але будь-який віруючий обов'язково помолиться у Стіни Плачу. Іудейські прочани, які приїжджають до Єрусалиму, обов'язково відвідують Йад-ва-Шем – Зал пам'яті про 6 млн. вбитих нацистами в роки Голокосту. Для християн Єрусалим пов'язаний із земним перебуванням Ісуса Христа. Християнські паломники приїжджають до Єрусалиму, щоб пройти його стопами. Найважливішим пунктом паломницької програми християн є храм Святого Гробу Господнього та його реліквій: Голгофа, Камінь Миропомазання, Гробницю Господню. У Єрусалимі знаходиться третя за значимістю святиня ісламу – мечеть Ель-Акса.

Релігійні місця та об'єкти ісламу. В ісламі найбільш значущими місцями відвідин вважаються два міста – Мекка і Медіна, що у Саудівській Аравії.

Мекку та Медіну щорічно відвідують близько 2 млн паломників. У Мецці побудовано одну з найбільших мечетей у світі – Харам Бейт Уллах.

Усередині мечеті знаходиться святилище Кааба. Назва «Кааба» походить від форми будівлі, схожої на куб, але насправді прямокутної, розміром приблизно 10 на 12 м, висотою 15 м. Кааба побудована з сірого каменю з навколишніх гір, має основу з мармурового фундаменту заввишки 25 см. Її чотири кути називаються - червоний, сирійський, єменський та чорний (оскільки біля нього знаходиться «чорний камінь», до якого паломники прагнуть торкнутися і поцілувати його). Зовні святилище Кааба вкрите чорним покривалом (Кісею). Це покривало щорічно виготовляється у Єгипті. Незадовго до прибуття паломників чорне покривало замінюють білим чохолом. Наприкінці паломницького місяця її знову одягають у нове чорне покривало, а старе розрізають на шматки і продають паломникам, як реліквію. Двері Кааби знаходяться на висоті 2 м від землі, до них піднімають сходи. Усередині три дерев'яні колони підтримують покрівлю, безліч ламп з написами, підлога викладена мармуровими плитами. Камінь, на який за переказом ставав Авраам, знаходиться у дворі, у невеликій будові.

Паломництво до Медини зазвичай поєднують з паломництвом до Мекки. Між Меккою та Медіною відстань 300 км. Цю відстань прочани зазвичай долають на літаку чи автомобілі. Мечеть у Медині менше, ніж у Мецці. У ній похований пророк Мухамед. У Медині паломники піднімаються на гору Джабаль аль Нур, щоб відвідати печеру, де великому Пророку Мухамеду було послано перше бачення, на гору Джабал ат Таур, де він переховувався від переслідувачів. Паломники відвідують місця знаменитих битв та мечеті.

Окрім паломницьких центрів у Мецці та Медині, ісламські паломники відвідують інші релігійні об'єкти в інших країнах світу.

У Єрусалимі є одна з найважливіших святинь ісламу – мечеть халіфа Омара («Купол скелі»). Вона знаходиться на горі Морія, на місці колишнього храму царя Соломона. Це місце священне для християн, юдеїв та мусульман, оскільки тут Авраам збирався принести в жертву свого сина Ісака. Для

мусульман це місце важливе тим, що звідси пророк Мухамед здійснив свою нічну подорож на небеса.

Деякі інші важливі мусульманські паломницькі святині: Блакитна мечеть (Стамбул); Мечеть Омейядов (Дамаск); Золота мечеть (Багдад); Мечеть Ібн Тулуна та султана Хасана (Каїр); Мінарет Кутб Мінар та мечеть Кувват уль Іслам (Делі).

Релігійні місця та об'єкти буддизму. У буддизмі найбільш значущими місцями відвідин вважаються країни Індія та Непал, які розділені на п'ять категорій:

- 1) Святі місця, пов'язані з важливими етапами у житті Будди;
- 2) Святі місця, які відвідував Будда або де він провів частину життя;
- 3) Святі місця, пов'язані з видатними святими та майстрами буддизму;
- 4) Святі місця, пов'язані з буддизмом як релігією, його історією та культурою;
- 5) Святі місця, де триває буддійське життя.

Паломницькі місця пов'язані з етапами життєвого шляху Будди. Існує вісім центрів шанування Будди, чотири з них є головними для віруючих: Лумбіні (Непал), Бодхгайя (Індія), Кушинагара (Індія), Сарнатх (Індія).

Чотири головні центри шанування Будди:

1. На території сучасного містечка Лумбіні (Непал) 543 р. до н.е. народився Сіддхартха Гаутама. Поруч знаходяться руїни палацу, де він мешкав до 29 років. У Лумбіні знаходиться понад 20 монастирів.

2. Бодхгая (штат Біхар, Індія) знаходиться за 12 км від відомого центру паломників індуїстів Гая. Саме тут Будді було послано просвітлення. Центром залучення паломників є Махабодхі Мандір, храм, що знаходиться на тому місці, де Будда знайшов просвітлення.

Іншими центрами шанування Будди:

– Раджгар (штат Біхар, Індія), де Будда розповів світові своє вчення про порожнечу. Тут розташована печера, де проходив перший буддійський собор.

– Вайшалі (штат Біхар, Індія), тут Будда читав свої проповіді, у тому числі вчення про природу Будди, і передбачив свій швидкий відхід із земного світу.

– У штаті Махараштра знаходяться печерні храми Аджанти та Еллори. Всього 29 храмів, споруджених у скельних породах ущелини, що нависає над річкою.

Основний паломницький центр Тибету – його столиця, місто Лхаса. У ньому знаходиться палац Потала, колишня резиденція Далай Лами, а також існують три кільця (кола), якими паломники буддисти здійснюють обхід святих місць.

Найважливішим паломницьким місцем у Тибеті є священна гора Кайлаш та озеро Манасаровар, розташоване неподалік. Цікаво, що гора Кайлаш є священною горою для представників чотирьох релігій – буддизму, індуїзму, джайнізму та стародавньої релігії Тибету бон. Навколо гори паломники йдуть по зовнішньому та внутрішньому колу. Прийнято вступати на внутрішнє коло, якщо паломник пройшов зовнішнім мінімум 12 разів. Паломники обходять гору Кайлаш зовнішнім колом приблизно за 30 годин (довжина кола 55 км, він знаходиться на висоті 4800-5600 м над рівнем моря). Практикується й обхід гори Кайлаш із простяганнями (прочани лежать на горі в акті поклоніння), але це займає один два тижні. На зовнішньому колі знаходяться чотири монастирі Тибету, на внутрішньому – два.

Друге за величиною місто Тибету – Шігацзе, знаходиться на трасі Катманду – Лхаса. Тут туристи відвідують монастир Ташилунгпо, резиденцію Панчен Лами.

Центр буддизму у Японії. Одним із найшанованіших місць у Японії є місто Нара. У свій час це місто було столицею японської держави. Нині Нару відвідують щорічно близько 3 млн. паломників. На території в 525 га розташовані кілька буддійських та синтоїстських храмів та кумирен. Найбільш відомий – Великий східний храм – буддійський храм Тодайцзи, в

якому знаходиться одна з найбільших статуй Будди у світі та найбільша у Японії (висота 22 м).

Центри буддизму на Шрі-Ланці. Це насамперед царське місто Канді, в якому на березі штучного озера стоїть храм Священного зуба Будди, де зберігається зуб Будди. Місто Анурадхапура приваблює щороку тисячі паломників. Тут розташовано вісім святих місць, серед яких саджанець дерева Бодхі, під яким, за переказами, принц Сіддхартха Гаутама досяг просвітлення, і Тупа рама – перша релігійна споруда та ступа, де зберігається частка ключиці Будди. У місті Полонарува є другий храм Священного зуба Будди, храм Лежачого Будди та найзнаменитіший Кам'яний храм, де колосального розміру чотири статуї Будди висічені у гранітній скелі. Особливу увагу паломників привертають печери та храми Дамбулли.

Печерний храм

Дамбулли був дарований ордену буддійських ченців королем Шрі Ланки в I в. до н.е.. У ньому знаходиться найвідоміша 14-метрова статуя лежачого Будди з відданим учнем Анандою біля його ніг. Вона відтворює момент входу Будди до нірвани. У найбільшій печері розташований храм Великих королів, де представлені 16 статуй Будди, що стоять, і 40 статуй Будди в медитації.

Центри буддизму у Таїланді. У Таїланді знаходяться понад 18 тис. буддійських храмів та монастирів. З них понад 400 – у Місті ангелів – Бангкоку. Найвідоміший – храм Смарагдового Будди, що розташовується на території королівського палацу. На шляху від Бангкока до міста Канчанабурі знаходиться найвища буддійська пам'ятка у світі – Пхре Пахтом Чеді. На північ від Бангкока простягаються Центральні рівнини. У серці цього району знаходиться місто Аютхайа, яке понад 400 років було столицею Таїланду, аж до його руйнування в 1767 р. Зараз там збереглися лише руїни численних храмів, що залишилися від того, що вважалось колись найбільшим і могутнім містом Сходу.

У Камбоджі знаходиться знаменитий храмовий комплекс Ангкор Ват, його площа складає 260 км² та включає близько 200 різних культових споруд. В Індонезії на острові Ява розташований всесвітньо відомий храмовий комплекс Боробудур.

Релігійні місця та об'єкти християнства. На відміну від Єрусалима, що є священним містом багатьох релігій, більшість центрів паломництва пов'язані з однією релігією. У різних районах землі існує безліч святих місць християнського світу найбільш шановані знаходяться в Європі: Рим, Барі (Італія), Париж і Лурд (Франція), Фатіма (Португалія), Варшава (Польща), Монсеррат (Іспанія) та ін. Мільйони паломників прямують до цих центрів сподіваючись побачити чудове явище або вклонитися священним реліквіям і долучитися до їхньої благодаті. Крім того, у кожного народу чи жителів певної місцевості є свої об'єкти для поклоніння.

Особливо шановані у християн реліквії, пов'язані з хрестовими муками та смертю Ісуса Христа, відомі з них - терновий вінець (зберігається в

Парижі в соборі Нотр-Дам), плащаниця (зберігається у кафедральному соборі Турина в Італії), краплі крові Ісуса Христа (у бельгійському місті Брюгге).

Відомими центрами паломництва є місця, де зберігаються частини хреста, на якому був розп'ятий Ісус Христос, цвяхи та спис, яким його прокололи. Це Стамбул, Дамаск, Кіпр, Закавказзя (Грузія та. Вірменія) тощо.

Багато центрів християнського паломництва пов'язані з ім'ям Діви Марії, її культ особливо розвинений у католиків. Понад 6 тис святинь у Європі, з них дві третини присвячені Богоматері. Це пов'язано з тим, що образ Діви Марії є людям у різних місцях. Одне з таких чудес сталося в невеликому селищі Лурд, розташованому на півдні Франції. Образ Пресвятої Діви з'явився тутешній дівчині і відтоді інтерес до цього місця не слабшає. Мільйони паломників з'їжджаються сюди, чекаючи нових явищ.

В даний час Лурд - другий після Риму культовий центр за кількістю християн-пілігримів (4,6 млн. чоловік на рік)

Святі місця є в Іспанії (Монсеррат – чорна скульптура Мадонни), Португалії (Фатима, Мадонна із серцем), Мексиці. Найбільш відомі чорні зображення Мадонни знаходяться у Австрії, Швейцарії, Німеччині. У Польщі прочани прямують до Ясна-Гури, щоб поклонитися національній святині-іконі Ченстоховської Чорної Мадонни, яку поляки вважають своєю заступницею.

Крім Ісуса Христа і Богоматері, християни шанують багато святих місць, пов'язаних з їхніми іменами.

Наприклад, Неаполь відомий насамперед завдяки покровителю міста святого Януарія. У чудово оформленій капелі собору СанДженнаро зберігаються череп святого і судини з його запеклою кров'ю, що володіє загадковою властивістю періодично розріджуватися, вперше цей феномен був відзначений у 4 ст. і з того часу повторюється кілька разів на рік. Ст.

Марселе зберігається ще одна християнська святиня – череп Святого Базиліка.

Найбільшим центром християнського паломництва, де можна вклонитися одразу багатьом святиням, є Рим. Щорічно його відвідують 8 млн. християн-прочан. У вічному місті знаходяться всесвітньо відомі собори. Один з них - Сан-Джованні-ін-Латерано - був заснований в 4 ст, неодноразово руйнувався і знову відновлювався. У ньому зібрані священні реліквії: голови святих Петра та Павла, юдейський Ковчег, жезл

Аарона, накидка Марії, частина столу, за яким відбувалася Таємна Вечеря, перекладина «істинного хреста», збереглася привезена з єрусалимського палацу Пілата, святі сходи, за якими, за переказами, Ісуса Христа вели страту.

У межах Риму є держава-місто Ватикан – центр католицької церкви, резиденція її глави – Папи Римського. У Ватикані зосереджені найцінніші скарби культури, зокрема собор Святого Петра, вражає своєю величчю та пишнотою. Сюди з'їжджаються мільйони паломників з усього світу. За звичаєм вони прикладаються губами до стопи знаменитої скульптури

Святого Петра, як до провідника Апостолів. Особливо багатолюдно у Ватикані на свято католицького Великодня, коли Папа благословляє всіх присутніх на майдані Святого Петра. Раз на 25 років відкриваються праві ворота Святого Петра в соборі Святого Петра і кожен віруючий вважає за щастя увійти до храму через ці ворота.

Такої кількості та різноманітності предметів культового поклоніння, як у християнстві, немає в жодній іншій релігії, так і перерахувати їх усе неможливо.

Можна дійти невтішного висновку у тому, кожна країна має багатство релігійних і священних місць для шанувальників різних віросповідань і туристів.

2.2. Аналіз розвитку релігійного туризму в Україні

Україна – це країна багатьох національностей, конфесій, де мешкають понад 80 різних релігійних течій, діє понад 37 тис релігійних організацій, понад 35000 релігійних громад і 33000 священослужителів. Територіально конфесійна структура віруючих України представлена на рис. 2.1. Серед загальної кількості релігійних закладів сожна виділити релігійні споруди, які відносяться до списку Світової спадщини ЮНЕСКО (табл. 2.1.)

Рис. 2.1. Географія конфесійної структури віруючих України

Епоха будівництва сакральних споруд та притаманні стилі будування культової архітектури, приклади яких є в Олівії, Херсонесі, Пантікапеї беруть свій початок в Антійський період (4-15ст.).

Таблиця 2.6

**Об'єкти сакральної архітектури України, занесені до списку
об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО**

Об'єкт	Місце розташування	Створення	Стиль
Софійський собор	Київ	1037	Візантійський (первісний), бароко (сучасний)
Києво-Печерська лавра	Київ	1051	Українське бароко
Церква Спаса на Берестові	Київ	XII—XVII століття	Українське бароко
Церква Святого Духа	Львівська обл., с. Потелич	1502	Дерев'яна архітектура
Церква Собору Пресвятої Богородиці	Львівська обл. с. Матків	1838	Дерев'яна архітектура, бойківський стиль
Церква Святої Трійці	Львівська обл., м. Жовква	1720	дерев'яна архітектура, галицький стиль
Церква святого Юра	Львівська обл., м. Дрогобич	1502	дерев'яна архітектура
Церква Святого Духа	Івано-Франківська обл., м.Рогатин	1598	дерев'яна архітектура, галицький стиль
Церква Різдва Пресвятої Богородиці	Івано-Франківська обл., с. Нижній Вербіж	1808	дерев'яна архітектура,бароко
Вознесенська церква	Закарпатська обл., с. Ясіня	XVI століття	дерев'яна архітектура
Церква святого Михайла	Закарпатська обл., с. Ужок	1745	дерев'яна архітектура, бойківський стиль

Також, варто проаналізувати культурно-релігійні зумеї України, кількість яких лише 8 (табл. 2.7.).

Дослідивши наявність релігійних музеїв в Україні, слід відмітити, що дані заклади мають великі перспективи розвитку, але нажаль, вони не входять до жодного культурно-релігійного тури або екскурсії. Найбільша

частина релігійний музеїа розташована у Західному регіоні України та м.Києві.

Таблиця 2.7

Музеї релігійної тематики України [22-25]

Назва музею	Місце розташування
Львівський музей історії релігії	Келії колишнього Домініканського монастиря, м. Львів
Галерея сучасного сакрального мистецтва Iconart	м. Львів
Музей української домашньої ікони	Частина історико-культурного комплексу «Замок Радомисль», м.Радомишль, Житомирська область
Музей Волинської ікони	Відділ Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк
Музей сакрального мистецтва	м. Косів, Івано-Франківська область
Музей сакрального мистецтва ім. Антонія Петрушевича	м. Львів
Музей історії Десятинної церкви	м.Київ
Музей історії української православної церкви	Частина Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», Київська область

Інфраструктура цього виду туризму відрізняється від туризму до якого звикли, а саме: закладами розміщення можуть бути монастирі, закладами харчування – трапезні, сувенірна продукція також відрізняється (свічки, ладанки, ікони тощо) [5]

Далі проаналізуємо провідні центри релігійного туризму в Україні. Під «релігійно-паломницький центр слід розуміти сукупність релігійно-паломницьких об'єктів, які приваблюють до себе значну кількість паломницьких потоків» [19]. Вони класифікуються за різними критеріями, зокрема: за спрямованістю, масштабом охоплення території, за функціональним призначенням або спеціалізацією, статусом [19].

За ознаками можна виділити релігійні центри: за чисельністю туристів на рік, за давністю створення такого центру, за історичними та/або культурно-релігійними та мистецько-культурними аспектами.

Але найважливішим є інтерес до себе релігійного центру релігійних туристів [6].

Особливий інтерес в православному світі святині, які належать до числа, які є на території України (табл. 2.8.):

Топ-20 православних релігійно-паломницьких центрів України

[30]

№	Назва релігійно-паломницького центра	Місце розташування	Час заснування або створення	Головні святині (об'єкти)	Паломницьке значення
1	Свято-Успенська Києво-Печерська лавра	м.Київ	XI ст.	чудотворні ікона Богородиці «Успіня», «Печерська», «Києво-Братська» та ін.; мощі св. преп. отців Києво-Печерських	світове
2	Свято-Успенська Почаївська лавра	м.Почаєв	1240 р.	відбиток Стопи Богородиці з цілющим джерелом, Почаївська чудотворна ікона Богородиці, мощі св. пр. Іова та Амфілохія Почаєвських	світове
3	Свято-Успенська Святогирська лавра	м.Святогірськ Донецької обл.	XIII ст..	Святогірська ікона Богородиці, мощі св. пр. Іоанна Святогорця та ін. пр. отців у горах Донця прославлених	міжнародне
4	Зимненський Успенський жіночий монастир	с. Зимне Володимир-Волинського р-ну	1001р.	Зимненська чудотворна ікона, частки св. мощей	міжнародне
5	Рождства Богородиці Глинська Пустинь	с. Сосновка Сумської обл.	1648 р.	Глинська ікона Рождства Богородиці, нетлінні мощі пр. Глинських старців	міжнародне
6.	Чернігівський Троїцький кафедральний собор	м. Чернігів	1695 р	мощі свят. Феодосія, Філарета та пр. Лаврентія Чернігівських	міжнародне
7	Харківський Благовіщенський кафедральний собор	м.Харків	1901р.	мощі свят. Афанасія Лубенського, Олександра і Мелетія Харківських	міжнародне
8	Успенський Одеський чоловічий монастир	м. Одеса	1824р.	мощі св. пр. Кукши Одеського	міжнародне

9	Корецький Троїцький жіночий монастир	м. Корець Рівненської області	1496р.	Корецька ікона Богородиці «Споручниця грішних»	міжнародне
10	Троїцький жіночий монастир	м.Симферополь	2003р.	мощі свят. Луки Кримського	міжнародне
11	Покровський жіночий монастир	м.Київ	1889р.	мощі св. пр. Анастасії та Софії Київських, частки св. мощей ін. святих, частка Ризи Господньої з Його кров'ю	загально-державне
12	Введенський чоловічий монастир	м. Київ	1901р.	чудотворна ікона Богородиці «Призри на смирення»; мощі св. пр. Димитри та Олімпіади	загально-державне
13	Вознесенський Флорівський жіночий монастир	м. Київ	1566 р.	древня церква, копії чудотворних ікон, частки св. мощей	загально-державне
14	Покровський чоловічий монастир (Голосіївська пустинь)	м. Київ	XVII ст.	мощі св. пр. Алексія Голосіївського, блаж мон. Аліпії, древня чудотворна ікона	загально-державне
15	Троїцький чоловічий монастир Китаєвська пустинь	м. Київ	XVI ст.	мощі св. пр. Феофіла Київського та пр. Досифеї	загально-державне
16	Храм св. Михаїла першого митрополита Київського (Афонське подвір'я)	м. Київ	XX ст.	частки мощей і древні чудотворні ікони багатьох святих святих	загально-державне
17	Чоповицький жіночий монастир	с. Чоповичі Житомирської обл.	кінець XX ст.	часка Пояса Богородиці, чудотворна ікона Кровоточивого Спаса, частки мощей багатьох святих	загально-державне
18	Усікновенський Лядівський чоловічий монастир	с. Лядова Вінницької обл.	XI ст.	древні фрески, чернеча усипальниця, цілющі джерела пр. Антонія, Іоанна Хрестителя, вмч Параскеви	загально-державне
19	Преображенський Мгарський чоловічий монастир	м. Мгар Полтавської обл.	1624 р.	копії багатьох чудотворних ікон, частки св. мощей, мощі Новомучеників	загально-державне
20	Вознесенський чоловічий монастир	с. Банчени Чернівецької обл.	1996 р.	частка Животворчого Хреста Господнього і частки багатьох святих	міжнародне

В Україні наявні близько 5285 архітектурно-історичних, природних і індустріальних пам'яток, серед яких 1916 храмів, це 27% від загальної кількості пам'яток країни (табл. 2.9.)

Таблиця 2.9

Розподіл храмів і офіційного туристичного обслуговування по регіонах України в 2019 році [35]

	Храми		Обслуговано туристів туристичними фірмами (осіб)				
	кількість	%	усього	внутрішніх	виїзних	в'їзних (іноземців)	екскурсантів
Україна	1916	100	1814827	301865	1498412	14550	64985
Захід	745	38,9	187892	108168	75033	4691	22773
Центр	724	37,8	1530917	170484	1351737	8696	30053
Схід	265	13,8	54373	11919	42417	37	5567
Південь	119	6,2	41645	11294	29225	1126	6592

Як видно з табл. 2.9. більша частина храмів розташована на території заходу (41%) та в центрі (39%). Серед яких із загальної кількості всіх храмів 1298 церков, 142 собори, 255 костьолів, 156 монастирів, 57 синагг, 14 мечетей, 26 святих місць. Тому зрозуміло, що кількість релігійних екскурсантів буде більша в тих регіонах України де вони розташовані.

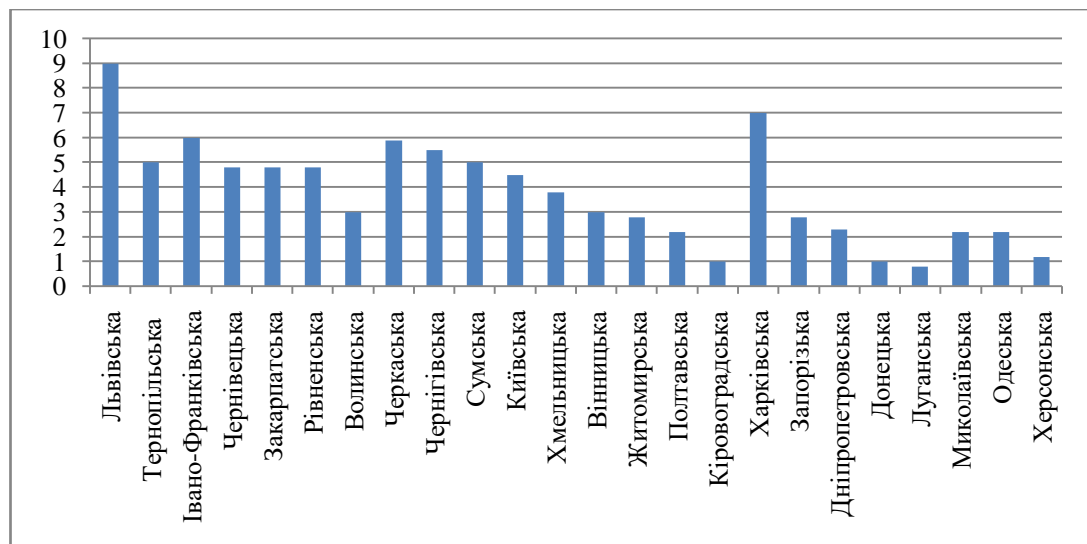

Рис. 2.2. Співвідношення храмів і релігійних туристів по зонах і областях України

На рисунку 2.2. представлено співвідношення наявності храмів та відвідування їх релігійними туристами, де ми бачимо відсутність пропорційності між ними. Це свідчить про те, що туристи відвідують найбільш відомі храми, які є культовими спорудами, мають святі реліквії та чудотворні ікони Божої матері. Склад видів туристів по зонах наведено на рис. 2.3.

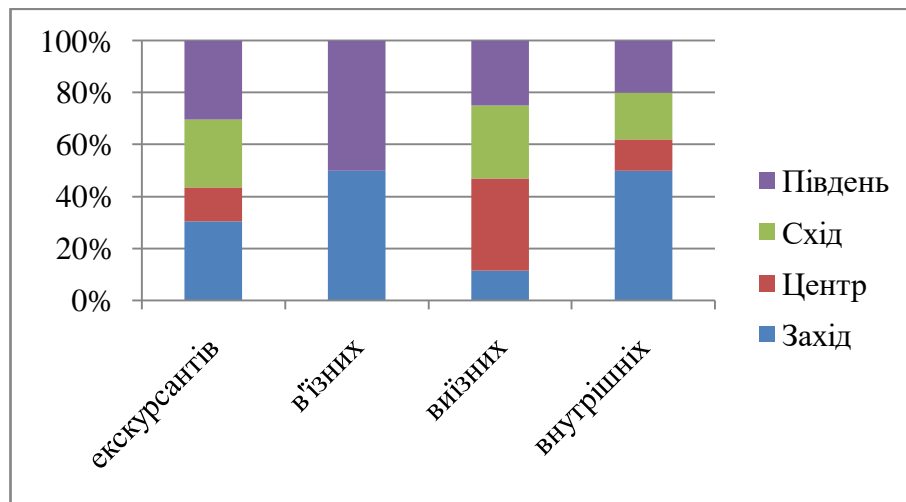

Рис. 2.3. Склад видів туристів по зонах

Склад видів релігійних туристів складається з: внутрішніх, виїзних (зарубіжних), в'їзних (іноземних та екскурсантів релігійного туризму). Набільше налічується виїзні (зарубіжні) туристи, які прямують до Молдови та Близького зарубіжжя, яке складає 95% зарубіжних поїздок. До Західної України їдуть прочани з Польщі, а саме до католицьких та греко-католицьких святинь: храмів Львову, Білої Церкви, Бердичіва, Полонного та інших міст; монастирів (Унівського, Крехівського Василіанського тощо) та 15 духовних світових центрів Богородиці, такі як Зарницький духовний центр. Як видно з рисунку внутрішній релігійний туризм найбільш популярний серед українців західної України. Ставлення українців до церкви представлено в таблиці 2.10. [35]

Ставлення українців до окремих Церков та церковних діячів

100% у рядку	позитивно	Нейтрально/ Ні позитивно, ні негативно	Негативно	Важко сказати/Відмова		Не знаю такого	
1. Православної церкви України	65,3	26,8	5,6	2,2		-	
2. Української православної церкви Московського патріархату	24,6	41,1	28,7	5,7		-	
3. Української греко-католицької церкви			37,0	50,4	4,8	7,8	-
4. Епіфанія - предстоятеля Православної церкви України			42,3	39,1	5,0	5,9	7,7
5. Філарета — Почесного Патріарха, очільника Української православної церкви Київського патріархату (до її приєднання до Православної церкви України)			44,1	35,1	8,2	5,9	6,7
6. Макарія – очільника Української автокефальної православної церкви (до її приєднання до Православної церкви України)			23,8	38,5	3,6	9,7	24,5
7. Онуфрія – предстоятеля Української православної церкви Московського патріархату			18,6	40,2	20,9	7,8	12,4
8. Святослава Шевчука - предстоятеля Української греко-католицької церкви			28,7	40,7	2,9	7,9	

Також до України подорожують паломники іудеїв, які прямують до синагог та цвинтарів Києва, Львова, Жовкви, Белза; хасиди їдуть відвідати могили засновників хасидизму в Умані, Меджибіжі, Бердичіві, Житомирі, Новгород-Волинському тощо). В Україні туристів приваблюють також православні святині – храми, монастирі, серед яких можна виділити: Манявський скит (с.Манява Богородчанського району); Гошивський монастир отців Василян і церква Преображення Господнього на Ясній Горі у с.Гошеві Долинського району; монастир у с.Погоня (Тисменицького району; Караїмський цвинтар у Галицькому районі; приміщення Музею народного мистецтва і побуту Гуцульщини м.Косів [13]; Почаївська чудотворна ікона Божої Матері знаходиться в Успенському соборі Свято-Успенської Почаївської Лаври в м. Почаїв Кременецького району, Свято-Успенська Почаївська Лавра – ставропігійний чоловічий монастир Української Православної Церкви, Марійський духовний центр Зарваницької Матері

Божої – Української Греко-Католицької Церкви, Церква святого Миколая в с. Збручанська Борівського району, Меморіальний комплекс в родинній садибі Патріарха УГКЦ Йосифа Сліпого; Миколаївський храм в с. Кулевча Одеської області; Овруцький Св. Василівський храм (окремим фрагментам стін храму нараховується понад 900 років), римо-католицький монастир Кармелітів Босих у м. Бердичеві тощо [7].

Релігійні тури з релігійною метою в Україні здійснюють туристичні організації та Паломницький Центр Української Православної Церкви. Так, Паломницький Центр Української Православної Церкви включає 63 паломницькі служби, які здійснюють паломництво на території України та за кордоном. В п. 1 “Положення про паломництво і паломницькі служби Української Православної Церкви” (прийнятий Синодом УПЦ 26 серпня 2011 року, журнал № 65) сказано, що «паломництво, будучи одним з аспектів духовної діяльності Церкви, що йде корінням в глибоку старовину, являє собою форму богочитання і є реалізацією духовної потреби пастви в поклонінні святиням, участі в богослужінні біля святих місць, молитовному спілкуванні з віруючими інших Помісних Православних Церков як вираження єдності і соборності Православної Церкви, згідно з вченням Священного Писання, Вселенських соборів і святих отців» [33]

Станом на 2021 рік у підпорядкуванні Мінкульту біля 130000 нерухомих об’єктів, з яких: 80% культурно-історичних пам’яток, в тому числі і релігійні споруди; 30% знаходилися в аварійному стані [18] на 24 липня 2022 року зазнали руйнувань релігійні споруди у Донецькій області (45), Луганській (40), Київській (34) та Харківській області (25). За період початку війни в Україні втратили 183 релігійні споруди у 14 областях країни [32]. Перелік споруд релігійних споруд України, які зазнали руйнувань внаслідок повномасштабного вторгнення росії наведено у додатку Б.

В Україні на ринку туристичних послуг сформовані туристичні структури, які займаються практичною організацією поїздок як прочан так і екскурсиводів, вони спеціалізуються на даному виді надання послуг, серед

яких можна виділити організації: церковні (релігійно-конфесійні) структури різних рівнів; світські громадські організації; світські комерційно-бізнесові організації та підприємства, які мають свої особливості функціонування та організації даного виду туризму.

2.3. Тенденції розвиток релігійного туризму в Харківського регіоні України

Перші храми в Харківському регіоні (сьогодні їх налічується біля 273, у тому числа 188 типових храмів та 85 молитовних будинків і приміщень, тимчасово обладнаних під храми) виникали разом з першими поселеннями переселенців, для будівництва яких обиралися найбільш зручні і доступні місця. Серед церков можна виділити Церкву Різдва Христова (1655 р.), Восресенську церкву (1655 р.), Храм Благовіщення Богоматері (1655 р.), Миколавську церкву (1689 р.), Дмитріївську центрву (1689 р.), більшість з яких не збереглися до наших днів, залишилися тільки спогади та записи в архівних документах [33]. Проаналізуємо сучасний стан релігійного туризму в Харківській області. В першу чергу надамо класифікацію культових споруд Харківського регіону (рис.2.4).

Рис. 2.4. Класифікація культових споруд Харківського регіону

У табл. 2.11 наведено забезпеченість релігійних громад культовими спорудами.

Таблиця 2.11

Забезпеченість релігійних громад культовими спорудами

Громада	Загальна кількість	Пам'ятки архітектури
Українська православна церква	221	74
Православна церква України	3	2
Українська греко-католицька церква	2	-
Римсько-католицька церква в Україні	4	1
Протестантські релігійні організації	39	-
Іслам	2	-
Іудаїзм	2	1
Караїмізм	1	1
Буддизм	1	-
Інші	2	-
Всього	277	79

80% (221од.) від загальної кількості у своєму підпорядкуванні має релігійних споруд Українська православна церква, на другому місці протестантські релігійні організації – 39 споруд (14% від загальної кількості), до яких відносять баптистів, адвентистів, харизматів тощо. Інші від 04% до 1,5% складають релігійні споруди інших конфесій.

В Харківській області налічується 14 культових пам'яток архітектури національного значення [26] і 65 культових пам'яток архітектури місцевого значення [10]. На території Харківської області знаходиться лише 1% культових споруд від загальної кількості країни.

На рис. 2.12 проаналізуємо розташування культових пам'яток національного значення Харківської області.

Таблиця 2.12

Розташування культових пам'яток національного значення Харківської області

Район	Споруда
м. Харків	Комплекс споруд Свято-Покровського монастиря, Покровський собор, Успенський собор, Дзвіниця Успенського собору

Ізюмський	Спaso-Преображенський собор, Вознесенська церква з дзвіницею, Миколаївська церква, Церква Іоанна Предтечі
Краснокутський	Спаська церква, Покровська церква
Нововодолазький	Церква Св.Миколи
Харківський	Миколаївська церква
Чугуївський	Покровський собор

В Харківській області з 27 районів лише 5 та м.Харків мають культові пам'ятки національного значення (Додаток В1).

Релігійні об'єкти Харкова представлено у табл. 2.13

Таблиця 2.13

Релігійні об'єкти м. Харкова

Назва адміністративного району Харкова	Кількість сакральних об'єктів							
	Православні			Католицькі		Ісламські	Іудейські	Усього
	УПЦМП	УПЦКП	УАПЦ	РКЦ	УГКЦ			
Держинський	9	0	0	2	0	0	0	11
Київський	11	1	0	2	0	0	1	15
Комінтерніаський	2	0	0	0	0	0	0	2
Ленінський	11	3	1	0	1	0	0	16
Московський	4	0	0	0	1	2	0	7
Орджонікідзевський	6	1	0	1	0	1	0	9
Фрунзенський	3	1	0	0	0	0	0	4
Червонозаводський	4	0	0	0	0	1	1	6
м.Харків	55	8	1	6	2	5	2	79

В Додатку В2 зображено культові пам'ятки архітектури місцевого значення Харківської області

На території Харківської області розташовано 65 сакральних пам'яток місцевого значення, що дорівнює 10% від загальної кількості пам'яток місцевого значення [10]

Найбільша кількість пам'яток місцевого значення знаходяться у м.Харкові в обласному центрі регіону, де наліцється 26% культових споруд від загальної кількості місцевого значення. 12% від загальної кількості розташовані у Харківському районі. 7% у Куп'янському та Чугуївському

районах, 6% у Золочінському та Дворівчанському районах від загальної кількості місцевого значення культових споруд.

Цей регіон має потенціал для розвитку релігійного туризму. В таблиці 2.14. представлено культурно-релігійні тури Харківської області.

Таблиця 2.14

Культурно-релігійні тури та екскурсії Харківської області [39-41]

Тур	Тривалість	Об'єкти на маршруті
Купола Харкова. Перехрестя релігій	4 год.	Свято-Покровський монастир, Покровський храм, Благовіщенський собор, дзвіниця Успенського собору, храм Пантелеймона Цілителя, костел Успіння Діви Марії, Хоральна синагога, мечеть Аль-Барокат, вірменська Церква.
Православні перлини. Храми Харківщини	6-10 год.	Спасів Скит, Архангело-Михайлівська церква в Рокитному, храм Пресвятої Богородиці в с. Берестовенька, церква Озерянської ікони Божої Матері в Нижніх Озерянах та інші.
Дерев'яне зодчество. Храми Харківщини	8-10 год.	Храм Різдва Богородиці в Ков'ягах, храм Іоанна Богослова в Старовірівці, храм Покрова Пресвятої Богородиці в с. Берестовенька, Покровський храм в Тимченках і храм на честь праведних Богоотця Йоахіма і Анни в Яковлівці.
Під Фавором, над Дінцем	13-14 год.	м.Святогірськ: Лавра, скит Антонія та Феодосія, скит Всіх святих та інші. Відвідання сироварні "Святогірська коза" м. Чарівне: Музей народної архітектури. м. Ізюм: Свято-Вознесенська церква.
Світові релігії в Харкові	2,5 год.	Храм Жон Мироносиць, собор Успіння Діви Марії, Троїцький храм, хоральна синагога, кенаса, соборна мечеть
Екскурсія по святиням Слобожанщини	9-10 год.	Борисо-Глібський монастир в Водяному, Архангело-Михайлівський храм в Рокитному, Храм Христа Спасителя в Бірках, Вознесенський храм в Липовій рощі та інші.

Провивши дослідження наявності релігійних об'єктів в Харківській області, можна зробити висновок, що цей регіон має достатній потенціал для розвитку релігійного туризму. На території Харківської області розташовані культурні пам'ятки різних релігій та стильової приналежності, цінність яких налічує сотні років. В цілому всі ці ресурси створюють унікальну основу для культурно-релігійного туризму.

Отже, Харківщина традиційно вважається промисловим центром, на її території є багато можливостей для розвитку багатьох видів туризму, в тому числі і релігійного, сприяє цьому і наповнене історичне минуле та поліконфесійність населення.

Висновки до 2 розділу

В Україні на ринку туристичних послуг сформовані туристичні структури, які займаються практичною організацією поїздок як прочан так і екскурсиводів, вони спеціалізуються на даному виді надання послуг, серед яких можна виділити організації: церковні (релігійно-конфесійні) структури різних рівнів; світські громадські організації; світські комерційно-бізнесові організації та підприємства, які мають свої особливості функціонування та організації даного виду туризму.

Провивши дослідження наявності релігійних об'єктів в Харківській області, можна зробити висновок, що цей регіон має достатній потенціал для розвитку релігійного туризму. На території Харківської області розташовані культурні пам'ятки різних релігій та стильової приналежності, цінність яких налічує сотні років. В цілому всі ці ресурси створюють унікальну основу для культурно-релігійного туризму.

Отже, Харківщина традиційно вважається промисловим центром, на її території є багато можливостей для розвитку багатьох видів туризму, в тому числі і релігійного, сприяє цьому і наповнене історичне минуле та поліконфесійність населення.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

3.1. Проблеми розвитку релігійного туризму в Україні

До початку повномасштабного вторгнення російських загарбників в Україну туристична галузь значно розвивалась і стала масовим соціально-економічним явищем. Не дивлячись на війну в країні, зрозуміло, що це негативне явище загострило релігійні почуття суспільства і водночас люди запитують себе, чому вона можлива і чому Бог допустив таку трагедію і страждання. Тому релігійний туризм сьогодні набуває особливого значення для суспільства. Під час війни релігія повертає собі первинного значення, допомагає вийти зі межі страшної і важкої повсякденності, залишається у публічній сфері.

В таких обставинах люди все частіше звертаються за психологічною допомогою до церков, щоб вони допомогли їм виконати свою основну місію.

Сьогодні багато церков здійснюють гуманітарну допомогу, яка прибуває з різних куточків світу, здійснюють евакуаційну діяльність, допомагаючи людям житлом, зцілюють і витягують з безодні просто словами і присутністю капелана. У цей час неможливо недооцінювати роботу священнослужителів, які ставали поруч з солдатами. З початку війни дуже багато було зруйновано церков, костелів, каплиць та придорожніх хрестів, синагоги, мечетей, пам'ятників тощо в різних регіонах України, що ми досліджували у другому розділі своєї кваліфікаційної роботи.

При бомбардуваннях українських міст культові споруди були відкриті для громадкості як бомбосховища, центри розподілу гуманітарної допомоги та притулку для переміщених осіб, але все ж таки вони були вразливі до

обстрілів. Багато з релігійних споруд постраждали під час війни в країні, які потребують відбудови, а деякі з них взагалі неможливо відновити.

Отже, відновити релігійні об'єкти після війни в Україні є найважливішим завданням для відновлення культурної спадщини, розбудови духовного життя місцевого населення.

Першим кроком має бути проведення детальної оцінки пошкоджень релігійних об'єктів в країні, що надасть можливість встановити ступінь збитків та прийняти відповідні рішення щодо відновлення пошкоджених споруд. Але це відновлення потребує великих фінансових коштів, які потрібно залучити з державних коштів, міжнародної допомоги, фондів та благодійних організацій, меценатів, волонтерів, спонсорів та добровольців.

Також є необхідною умовою доручення експертів з архітектури, історії та релігійних практиків, які можуть надати допомогу для проектування та відновлення цих об'єктів. Дуже важливим є відтворення унікальності цих об'єктів.

Відновлення релігійних об'єктів є важливим також для сприяння розвитку релігійного туризму, а отже соціально-економічного розвитку регіонів країни.

До проблем релігійного туризму можна віднести: недосконалу законодавчу базу в сфері інвестування та інновацій; недостатню маркетингову діяльність розвитку релігійного туризму; недостатню кількість друкованої продукції серед суспільства (календар релігійних подій, карт основних релігійних осередків країни); недостатню взаємодію місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо забезпечення розвитку релігійного туризму.

Однією з головних проблем розвитку релігійного туризму в Харківській області є недостатнє фінансування релігійних фестивалів, паломницьких площ та інших заходів. Головне фінансування надходить від церков певної конфесії, які збираються самими парафіянами, а також від приватних підприємців, які належать до якоїсь конфесії. Саме приватні підприємці

пожертвують власні кошти для проведення релігійних подій та надання всього необхідного.

Ще однією проблемою є складність утримання релігійної інфраструктури в належному стані і рівні, знов же через брак коштів. До цієї інфраструктури відносяться культові будівлі та споруди (храми, каплиці, монастирі тощо), організації, які виготовляють сувенірну продукцію (ікони, мощі, окремі могили, сакральні реліквії тощо), що становить інтерес для туристів з релігійною метою. Для їх утримання необхідні великі кошти і людські ресурси. Отже, стан релігійної спадщини незадовільний, тому унеможлиблює використання для туристичних потреб.

Ще однією проблемою є незадовільний стан загальної інфраструктури (стан доріг, транспортного сполучення, недостатня кількість та стан закладів розміщення та харчування). Прочани, які здійснюють подорою з релігійною метою не стикаються з цією проблемою, бо мають можливість переночувати при монастирі. А звичайні туристи смушені повертатися в обласний центр для ночівлі і харчування.

Недостатньо ефективна реклама кампанії, відсутність рекламно-інформаційної продукції, просування релігійного туризму теж негативно впливає на розвиток цього виду туризму. Дуже мало розробляється та просувається у інформаційному проторі інформація щодо релігійного місця якогось регіону країни, їх святість, об'єкти споглядання, історію тощо. Реклама має місце і є ефективною тільки на місцевому рівні, але для більшості жителів інших регіонів та країн ці релігійні осередки залишаються невідомими.

Також, на нашу думку, є важливим освітньо-професійна підготовка кадрів. Зазвичай екскурсії та супровід здійснюють самі священики, настоятелі або місцеві жителі, які не обізнані в техніці та особливостях проведення екскурсій і не мають дозволу на їх проведення, а екскурсоводи, які мають у своїх програмах екскурсії релігійного туризму зазвичай працюють на західній Україні, в основному у м.Львові.

У периферійних районах перешкодою і проблемою виявлено відсутність під'їздів до багатьох сакральних об'єктів, що перешкоджає комфортній подорожі туриста та впливають на якість надання такої послуги. Це пов'язано з тим, що значна частина сакральних об'єктів розташована у сільській місцевості регіонів, які дуже погано фінансуються і не мають достатньої інфраструктури.

Найголовнішою проблемою розвитку релігійного туризму в Україні є те, що туристичні організації не зацікавлені у розробці релігійних турів регіонів України. Більшість туристичних фірм пропонують закордонні релігійні поїздки.

Отже, можна зробити висновок, що в Україні є безліч проблем, які заважають розвитку релігійного туризму, який, на нашу думку, дуже необхідний в період війни в країні суспільству. Є багато чинників які перешкоджають розвитку цього виду туризму та не дозволяють організувати поїздки прочанам.

3.2. Основні напрямки розвитку релігійного паломництва в Україні

Релігія, як особливий феномен людської особистості, і релігійних переконань як способу бачення світу, немає зменшуватися з розвитком наукових знань і вдосконалення технічних можливостей людства. В останній третині 20 – на початку 21 ст. світ зіткнувся з глобальним явищем, що вплинуло на всі світові релігії, описані соціологами і релігієзнавці як «десекуляризація», «релігійне відродження» або «духовне пробудження». Соціологи отримали перші сигнали про зміну ставлення молоді до релігії з'явилися ще у 1969 р. На індивідуальному рівні нова релігійна хвиля в європейських країнах почалася з поширенням різноманітних духовних практик, що прийшли зі сходу і пошуки шляхів духовного вдосконалення. І продовжувалася вона у формі скупченого чи індивідуального паломництва

до святих місць, перебуваючи в яких, можна зосередитися на вивченні релігійної культури та Святого Письма. У цей період спостерігався швидкий ріст нової псевдохристиянської секти та нового релігійного руху.

Вони показали, що релігійність абсолютно не пов'язана з релігійною або елементарною теологічною грамотністю. Це пов'язана з живою і подразливою потребою людей на диво. Саме ці події зараз сприймаються як сигнали початку релігійного відродження. Нове релігійне відродження було переважно «міжконфесійним і неінституційним». Про це свідчить стрімке зростання нового релігійного руху і, перш за все, харизматичний рух. Кінець підйому хвилі хронологічно збігся з формуванням у всьому світі нової інформаційно-комунікаційне середовище – Інтернет, стало «найорганічнішим медіаканалом для релігійних організацій» [51].

Релігійний туризм є невід'ємною частиною сучасності туристичної галузі Собори, мечеті, релігійні музеї та духовні центри є туристичними об'єктами, які користуються все більшим попитом. Сьогодні більше 90% об'єктів мають до себе туристичний інтерес світу так чи інакше пов'язані з культом або релігією. Паломницькі тури як подорож є порівняно новим явищем в Україні, хоча люди почали робити такі подорожі з давнини, оскільки в більшості світових релігій є традиція паломництва. Однак цей напрямок почав активно розвиватися лише в останнє десятиліття. Релігійний туризм обговорюється в багатьох популярних туристичних журналах, але з наукової точки зору це питання ще дуже складне. Таким чином, усі дослідники, які вивчали шлях св. Якова, як перша паломницька подорож, погоджується, що його паломництво мало велике суспільне значення. Іспанці давно звикли до того, що є особливий шлях, чким віруючі чи невіруючі мандрували століттями.

Завдяки знанням про цей шлях багато нерелігійних людей пізнали життєві простори: творчі, економічні, політичні, міські та ін., що в свою чергу призвело до багатьох наукових досліджень у цьому напрямку [51]. Наприклад, в Іспанії існує Асоціація послідовників шляху св. Якова, який

ідентифікує і підкреслює багато важливих питань паломництва: виявити віру під час паломницької подорожі, під час якої людина думає про відвідування могили святого; живий контакт з природою, хороші фізичні вправи, які гармонізують душу і тіло; задоволення від розмаїття культурних місць, які є відвідані на шляху; міжособистісні та міжкультурні комунікації паломників.

Паломництво – це не стільки дорога в далеку країну, скільки пізнання себе [49]. Паломництво не таке унікальне, єдине у своєму роді явище; це похідна від ширша система суспільних відносин. Беручи за основний критерій дослідження насамперед туристичну поїздку та ряд супутних послуг, релігійний туризм розуміється як «вид діяльності, пов'язаної з наданням послуг та зустріч потреби туристів, які подорожують до святих місць і центрів релігійного культу» [47]. Таким чином, паломники, якщо вони йдуть їхнє звичайне середовище існування, вважаються туристами, інші критерії включають тривалість перебування у зазначеному місці та мета візиту, тому паломницький туризм, як екскурсійний туризм релігійної тематики, відноситься до різновидів релігійного туризму.

Паломництво не є таким унікальним і не є єдиним явищем у своєму роді, але походить від ширшої соціальної системи. Існує також думка, яка визначає релігійний туризм як невід'ємну частину паломництва. Вчені, які розділяють цю думку стверджують, що паломництво виникло багато раніше, ніж туризм у сучасній формі. Однак у країнах з важливими релігійними святинями і великий потік паломництво, є чітка різниця між паломниками і туристів. Дедалі більше соборів, мечетей, релігійних музеїв і духовних пам'яток релігії, історії та культури стають частиною сучасного туризму[49] і відіграють важливу роль у мотивації відвідування певних регіонів чи міст. Більшість релігійних пам'яток, які є об'єктами туристичного показу, охороняються їх державами.

Філософський аналіз повинен зосереджуватися на різних функції, які виконує паломництво, та їх інтерпретації. На думку дослідників, у більшості випадків важко встановити чітку диференціацію мотивів, які спонукати

людину 21 століття до подорожей до релігійних святинь. Основа цієї мотивації виникає, перш за все все, духовна потреба. У таблиці 3.1 представлено наступне вимоги, яким відповідає ця діяльність [47]

Таблиця 3.1

Потреби, які задовольняються під час паломницького процесу

Потреби	Вид діяльності, яким задоволений
Human	Необхідність відпочити від повсякденної рутини і занурення в духовний світ, що корисно для фізичного і психічне здоров'я
Соціальна	В індивідуалістичному суспільстві, де все менше людей спілкуються віч-на-віч, паломництво відіграє комунікативну роль, сприяє згуртованості людей.
Пізнавальна	Пізнавально-корисний вид туризму, з великою часткою навчально-пізнавальної складової. Під час паломницьких поїздок туристи мають чудову можливість дізнатися про історію, традиції, легенди старовинних монастирів та храми, пізнати духовні традиції будь-якої релігії
Культурна	Наприклад, шлях Святого Якова служив засобом для обміну ідеями, художніми стилями та культурними рисами з незапам'ятних часів. Сьогодні стежку називають головним культурним маршрутом Європи. Монастирі та храми протягом багатьох століть були центрами культури та знань. У монастирях зароджувалося багато прикладних народних ремесел, збиралися бібліотеки, крім того, багато монастирів і храмів є пам'ятками архітектури.
Економічна	Проходження шляху пов'язане з тим, що мандрівники споживають продукти та послуги, оплачують проживання, у зв'язку з чим виникають нові економічні інфраструктури на користь провінцій через який проходить шлях
Політична	У минулі часи в Іспанії паломництво служило для об'єднання християн проти мусульманських вторгнень, а тепер воно може служити інтегруватися в європейську політику
Релігійна	Для багатьох мандрівників паломництво – це шлях духовності та медитації, такий необхідний у сучасному світі, в якому забагато уваги приділяється матеріальним речам.

Ці фундаментальні характеристики є спільними для всіх видів паломництва незалежно від місця призначення подорожі. Єдине, що змінюється, це вид релігії. Але насправді неважливо, до якої релігії паломництво належить – головне, що змушує задуматися про щось важливе і глибоке.

Сучасні причини для паломництва різноманітні від звичайної цікавості до подорожей до святинь своєї віри. Багато хто стає на шлях, щоб зміцнити свою віру. Є бажаючі вилікуватися від хвороб і відвідують буквально всі

святі місця планети – адже це іноді єдиний шанс здобути здоров'я. Наступне слід виділити як основні мотиви (переконання) в паломництві: бажання помолитися і доторкнутися до чудесної ікони, нетлінної мощі; сповідатися в культосвітньому будинку або релігійному центрі, або з відомим релігійним діячем; займатися благодійною діяльністю; зробити пожертву; знайти і відчутти благодать; вилікуватися від хвороби; виконати обітницю. Століття тому люди також ходили поклонятися святиням. Час минає, і кількість подорожей через віру не має зменшилася, але навіть збільшилася. Тепер є можливість без проблем відвідувати святі місця. Вибір паломницьких турів вражає різноманітністю, з місць, які відомі в глобальному релігійному масштабі, іноді невеликі церкви в селах мають велику святую силу, і віруючі їх знають і долають до цього тисячі кілометрів місце, хоча населення села вже немає понад сто мешканців. І все це обумовлює релігійне паломництво як вид туризму.

Тому її необхідно розглядати як одну з найважливіші завдання розвитку сфери релігійного туризм в умовах глобалізації не тільки забезпечення безпеки, а й формування внутрішнього туристичного продукту, багатий різноманітними основними та додатковими послугами. Глобалізація є багатовимірним процесом, але в контексті релігійних явищ, зокрема культу святинь на перший план виходить аксіологічний аспект, демонструючи конкуренцію ціннісних основ різних культур, що призводить до їх фактичного злиття (у вигляді асиміляції, еkleктики чи партнерства), або до розмежування. Тому пошук прийнятної «спільної мови» глобальної взаємодії потребує підвищеної уваги до ціннісних «культурних кодів» кожного з її учасників. З певною впевненістю можна стверджувати, що в соціокультурній реальності існує свого роду «соціальне замовлення» на певну «середню» систему цінностей і ціннісних орієнтацій. Інноваційна розробка такої системи може перетворитися на створення іншого варіанту «есперанто». Опора на традиційне моделі вартості ще не дали очікуваних результатів, хоча розвиток теорії «православної цивілізація» [53] є одним із варіантів такого

вирішення. З іншого боку, загрози природних проявів закладені в культурі механізми саморегуляції очевидні - наприклад, теоретично передбачувані спроби створити чергову версію «глобальної релігії», а також драматизм наслідків такого «аксіологічного катаклізму». Наприклад, Л.А.Бурняшева вважає, що смирення як один із механізмів духовного оновлення сучасного суспільства — це зростання самовдосконалення, яке не нав'язане особистості зовні вона викликана внутрішніми вимогами звільнення від своєї гордині, самовдоволення і розуміння власної недосконалості» [53]. Паломництво часто має «посилання» на те саме місце послідовників різних віросповідань. Водночас культові практики і людські потоки поляризуються тут саме на основі виразної приналежності до певної конфесії. «Маятниковий» характер глобалізації зумовлює існування, на з одного боку, потужної лінії інтеграції людства в соціально-економічній, політичній, релігійній тощо складовій. З іншого боку, відбувається дезінтеграція, посилення тенденцій культурних, політичних, релігійних тощо ізоляціонізм. Погоджуючись з тими, хто вважає саму глобалізацію однією з фаз постійно діючих маятниковий механізм саморегуляції культури, який регулярно «повертається» від роз'єднання до об'єднання, воно варто, як нам здається, звернути увагу на природу та особливості його новітньої «надцілісної» фази.

Один з перспективних напрямів вивчення цього процесу варто звернутись до ідентифікації та самоідентифікації сучасних людських спільнот на основі віднесення їх до того чи іншого «культурного типу» за ознакою духовно-релігійної призми. Ось чому, згідно з багатьма вченими, зокрема, у цьому плані досить оригінальне пояснення в зростання ролі релігії сьогодні можливо. Релігія, за словами вченого, «набирає бали», набираючи досить високий авторитет у світському (загалом) суспільстві. Цей авторитет повертає їй колись майже втрачене становище володар загибелі, рушійних духовних пошуків і в зберігання моральних настанов, поставлених, однак, під серйозні сумнів до століття Просвітництва, розвиток науки і пов'язаної з нею модернізації всього життя України людське суспільство.

Паломництво, як явище, що виявляє специфіку глобалізаційних процесів, також розвивається сьогодні, тому що перетинання кордону спрощено, раніше були «замкнуті», зараз «відкриті». Люди стали фізично мобільнішими і у психологічному сенсі: на тлі в зростає інерція духовного діяння, воно дає «ефект пошуків», кидаючись по світу в пошуках тобто, «завжди з багато паломників вважають, що молитва ефективніша в певних областях, які так чи інакше пов'язані з їх релігією. Сучасні паломники користуються послугами туристичних компаній, які спеціально займаються цією сферою. Мета паломницького туру може полягати у відвідуванні місця, пов'язаного з історичною подією чи відомою історичною особою, святині. У деяких випадках цілком можуть бути природні об'єкти, наприклад озера, джерела, печери, річки. Усе це зазвичай асоціюється з історичними чи святими подіями, особами чи легендами, які мають визначальний вплив на характер паломницького туру [53].

Відмінність паломницьких поїздок від релігійних екскурсійних турів полягає в їх цілепокладанні. Це походження особливостей розміщення та харчування туристів, специфіки екскурсійного маршруту, вибору об'єкту показу, зміст і форма самої екскурсії. Якщо для групи релігійно-екскурсійний тур, проживання в готелі з великою кількістю розважальних закладів і скромне харчування в ресторані або кафе в дні посту може виявитися несуттєвим в оцінці якості туру, то для паломника цей факт може звести нанівець усі інші зусилля турфірми, створити психологічний дискомфорт і емоційне напруження. Паломницький тур, на відміну від релігійно-екскурсійного, включає не тільки відвідування та кваліфікований огляд церков, монастирів, святих місць (джерел тощо), а й справжню участь паломника в релігійному житті храму чи монастиру, можливість відвідувати богослужіння.

Релігійно-пізнавальні та паломницькі тури поєднують в собі насамперед маршрути екскурсійної поїздки та об'єкти відображення, що

часто призводить до зміни цих категорій, коли будь-яка поїздка до монастиря називається паломництвом.

У той же час ці тури мають різні цілі, а саме: паломницький тур вмотивований насамперед релігійно-екскурсійний тур пізнавальний. Різниця в цілях визначає різницю у виборі та використанні методичних прийомів показу та розповіді, стилю спілкування з групою, використання спеціальної лексики тощо. Перебування в монастирях приносить користь. Людина емоційно впливає все, що його оточує: архітектура, живопис, іконопис, церковний спів, люди промовляючи молитви. Все це створює ілюзію від'їзду в інший світ, чистіший і прекрасніший, ніж світ навколишньої дійсності, більш довірливі і відкриті, оскільки люди у церковній громаді відчують почуття згуртованості властиві українському менталітету. Тут люди приєднуються до нового способі життя чернецтво для них служить прикладом уподобань духовного начала до матеріалу. Тому історичні монастирі в Україні мають стати центром тяжіння паломників і віруючих.

Отже, слід визначити, що паломництво є перспективним, але ще недостатньо дослідженим видом туризму, який потрібно розвивати та популяризувати. Його особливість полягає в тому, що він благотворно впливає не тільки на фізичний стан людини, а й на психологічний, духовний.

Щоб піти в паломництво, не обов'язково бути релігійною людиною: багато хто сприймає це просто як подорож або як виклик собі, здатність чомусь навчитися новому. Слід зазначити, що в більшості сучасних країн сфера релігійного туризму досить розвинена і прибуткова, і супроводжується державною підтримкою та приватними інвестиціями. Отже, можна зробити висновок, що паломницький туризм цілком може вийти на міжнародний рівень і стати однією з головних визначень пам'яток як окремих регіонів, так і в цілому країни і відіграють важливу економічну роль у розвитку певної території, цікавим як віруючим, так і всім, хто цікавиться історією країни чи релігією.

Висновки до 3 розділу

Провівши дослідження, можна зробити висновок, що в Україні є безліч проблем, які заважають розвитку релігійного туризму, який, на нашу думку, дуже необхідний в період війни в країні суспільству. Є багато чинників які перешкоджають розвитку цього виду туризму та не дозволяють організувати поїздки прочанам.

Найголовнішою проблемою розвитку релігійного туризму в Україні є те, що туристичні організації не зацікавлені у розробці релігійних турів регіонів України. Більшість туристичних фірм пропонують закордонні релігійні поїздки.

Отже, щоб піти в паломництво, не обов'язково бути релігійною людиною: багато хто сприймає це просто як подорож або як виклик собі, здатність чомусь навчитися новому. Слід зазначити, що в більшості сучасних країн сфера релігійного туризму досить розвинена і прибуткова, і супроводжується державною підтримкою та приватними інвестиціями. Отже, можна зробити висновок, що паломницький туризм цілком може вийти на міжнародний рівень і стати однією з головних визначень пам'яток як окремих регіонів, так і в цілому країни і відіграють важливу економічну роль у розвитку певної території, цікавим як віруючим, так і всім, хто цікавиться історією країни чи релігією.

ВИСНОВКИ

Економіка України має специфічний характер. Добробут України безпосередньо залежить від таких сфер економічної діяльності як промисловість, зокрема металургійна. Проте у сучасних умовах активно розвивається сфера послуг, де значну роль займає туристична діяльність.

В останні роки туризм отримав суттєвий розвиток та став масовим соціально-економічним явищем міжнародного масштабу. Розвиток політичних, економічних, наукових та культурних зв'язків між державами та народами світу, сприяє його швидкому розвитку.

Існує думка на сутність релігійного туризму, специфіка якої, в першу чергу, пов'язана з співвідношенням та розмежуванням понять «релігійний туризм» та «паломництво». У зв'язку з цим необхідно більш детально зупинитися на понятті «паломництво» та порівняти спільні та відмінні риси релігійного туризму і паломництва.

Отже, визначено, що основним критерієм паломництва є виключно релігійна мета подорожі. Ідея паломництва має на увазі дії в умовах особливих труднощів, добровільно взяті на себе обов'язки бути на цих умовах. Це символізує готовність людини пожертвувати минуцими матеріальними цінностями в ім'я вічних духовних. У паломництві, католицизму, іудаїзмі розвиваються піші паломництва. При цьому здійснювати паломництво людей стимулює багато різних мотивів. Це може бути бажання вилікуватися від фізичних або душевних недуг, помолитися за рідних та близьких, знайти благодать, набратися сил, зробити будь яку роботу (будівництво, прибирання території монастиря, храму тощо). Паломництво може бути обґрунтовано також прагненням виразити силам за блага, послані ними, проявити відданість вірі, випробувати власні наміри та здібності до подвижництва, знайти сенс життя.

За наявністю чи відсутністю Бога творця релігії поділяють на метафізичні та емпіричні. У метафізичних релігіях (іудаїзм, християнство,

іслам, сикхізм, деякі напрями індуїзму) стверджується, що Бог творець створив світ, у тому числі й людину. У емпіричних релігіях (буддизм, даосизм, джайнізм, синтоїзм, деякі напрями індуїзму, конфуціанство) поняття Бога творця заперечується чи другорядним. У буддизмі, наприклад, вважається, що віра чи невіра в Бога (богів) не повинні бути перешкодою на духовному шляху людини.

Кожна релігія має свої об'єкти поклоніння. Кожен великий релігійний район є центрами паломництва світового значення. Вони збираються потоки паломників з усього світу.

За даними ЮНВТО, щорічно релігійні місця відвідують від 300 до 330 млн туристів. Це свідчить про важливість релігійного туризму на внутрішньому та міжнародному ринках туризму.

Проаналізувати статистичні дані щодо користуванням цього виду туризму в світі важко, проте основні дестинації релігійного спрямування мають орієнтовну оцінку відвідування туристами святих місць щорічно. Рух паломництва в світі аналізує Альянс релігій та охорони природи, за підрахунками їх фахівців біля 200 мільйонів осіб здійснили паломницькі тури. Найбільш відвідуваними з метою релігійного туризму є країни: Індії, Мексиці, Бразилії, Іраку, Японії, Китаю тощо.

За даними Альянсу релігій та охорони природи більшість християнських осередків паломництва знаходяться у країнах Європейського туристичного регіону.

Згідно історично-культурних традиції та вірування різні регіони світу мають свої особливості здійснення паломництва, але чисельність паломників к всьому світі змушує туристичну галузь застосовуватися над важливістю та ключовими тенденціями розвитку релігійного туризму. В Європі релігійний туризм відрізняється більше християнських святинь, а тури пов'язані з відвідуванням християнських осередків. Вагоме місце світового релігійного туризму займає Греція.

На відміну від Єрусалима, що є священним містом багатьох релігій, більшість центрів паломництва пов'язані з однією релігією. У різних районах землі існує безліч святих місць християнського світу найбільш шановані знаходяться в Європі: Рим, Барі (Італія), Париж і Лурд (Франція), Фатіма (Португалія), Варшава (Польща), Монсеррат (Іспанія) та ін. Мільйони паломників прямують до цих центрів сподіваючись побачити чудове явище або вклонитися священним реліквіям і долучитися до їхньої благодаті. Крім того, у кожного народу чи жителів певної місцевості є свої об'єкти для поклоніння.

Україна – це країна багатьох національностей, конфесій, де мешкають понад 80 різних релігійних течій, діє понад 37 тис релігійних організацій, понад 35000 релігійних громад і 33000 священослужителів.

Дослідивши наявність релігійних музеїв в Україні, слід відмітити, що дані заклади мають великі перспективи розвитку, але нажаль, вони не входять до жодного культурно-релігійного тури або екскурсії. Найбільша частина релігійний музеїв розташована у Західному регіоні України та м.Києві.

Більша частина храмів розташована на території заходу (41%) та в центрі (39%). Серед яких із загальної кількості всіх храмів 1298 церков, 142 собори, 255 костьолів, 156 монастирів, 57 синагог, 14 мечетей, 26 святих місць. Тому зрозуміло, що кількість релігійних екскурсантів буде більша в тих регіонах України де вони розташовані.

Також до України подорожують паломники іудеїв, які прямують до синагог та цвинтарів Києва, Львова, Жовкви, Белза; хасиди їдуть відвідати могили засновників хасидизму в Умані, Меджибіжі, Бердичіві, Житомирі, Новгород-Волинському тощо).

Також до України подорожують паломники іудеїв, які прямують до синагог та цвинтарів Києва, Львова, Жовкви, Белза; хасиди їдуть відвідати могили засновників хасидизму в Умані, Меджибіжі, Бердичіві, Житомирі, Новгород-Волинському тощо).

В Харківській області налічується 14 культових пам'яток архітектури національного значення і 65 культових пам'яток архітектури місцевого значення. На території Харківської області знаходиться лише 1% культових споруд від загальної кількості країни. В Харківській області з 27 районів лише 5 та м.Харків мають культові пам'ятки національного значення. На території Харківської області розташовано 65 сакральних пам'яток місцевого значення, що дорівнює 10% від загальної кількості пам'яток місцевого значення.

Провивши дослідження наявності релігійних об'єктів в Харківській області, можна зробити висновок, що цей регіон має достатній потенціал для розвитку релігійного туризму. На території Харківської області розташовані культурні пам'ятки різних релігій та стильової приналежності, цінність яких налічує сотні років. В цілому всі ці ресурси створюють унікальну основу для культурно-релігійного туризму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бейдик О. О. Стратегічні напрями розвитку національного туризму. *Географія та туризм : наук. зб. / Відп. ред. Я.Б.Олійник. К.: Альтерпрес, 2009. Вип. 1. С. 35–41.*
2. Божук Т. І. Релігійний туризм і паломництво: спільні і відмінні риси / Т. І. Божук // *Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. Серія географія, 2009. Вип. 480-481.*
3. Божук Т. Релігійний туризм: становлення і функціонування. *Географія і туризм: європейський досвід: Мат. III міжнар. конф. (Львів-Брюховичі, 9-11 жовтня 2009 р.). Львів, 2009. С.27-30.*
4. Божук Т.І. Перспективи розвитку релігійного туризму в Закарпатті. *Сталий розвиток Карпат: сучасний стан та стратегія дій. Тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. Львів, 2006. С.115-118.*
5. Божук Т.І. Формування релігійно-туристичної індустрії. *Географія та туризм. 2011. Вип. 14. С. 132-136.*
6. Бордун О.Ю., Монастирський В.Р. Релігійний туризм України: тенденції організації в «Ювілейний рік Божого милосердя». *Вісник ЛПТУ. 2017. № 78. С. 8–13.*
7. Гедін м. Аналіз потенціалу релігійного туризму в Україні. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Історія, економіка, філософія. № 25 (2020). С. 73-91.*
8. Городиський Ю. Я. Класифікація християнського паломництва (для потреб суспільно-географічних досліджень). *Географія та туризм. 2016. С. 168–176.*
9. Дністрянський М. С. Кордони України: територіально-адміністративний устрій. Львів: Світ. 1992. 144 с.
10. Державний реєстр національного культурного надбання. Науково-дослідний інститут пам'ятко-охоронних досліджень. URL:

<https://web.archive.org/web/20070304014821/http://www.heritage.com.ua/reestry/index.php?id=71>

11. Дуткіна О.П. Релігійне паломництво як перспективний вид туризму. Туристичні ресурси України. Туристичний щорічник. К.: ІТФПУ, 1996. С.112-116.
12. Дутчак С.В. Деякі аспекти виділення сегментів спеціалізованого туризму та їх стан на території Чернівецької області. *Туристсько-краєзнавчі дослідження*. 1999. Вип.2. С.123-136.
13. Ільїна О.В. Туризм. Рекреаційна географія: Поняття і терміни. Луцьк: Терен, 2004. 104 с.
14. Кадацька Ю. А. Релігійний туризм в Україні. Київ: Науковий світ. 2003. С. 34.
15. Ковальчук А.С. Релігійний туризм в Україні: проблеми і перспективи розвитку. *Україна та глобальні процеси: географічний вимір: Зб. наук, праць: у 3 т. К., Луцьк: Вежа, 2000. Т.1. С.365-367.*
16. Ковальчук А.С. Географія релігії в Україні: Монографія. Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 308 с.
17. Кифяк В.Ф. Організація туристичної діяльності в Україні. Чернівці: Книги-XXI, 2003. 300 с.
18. Кузишин А.В. Геопросторові особливості видового складу релігійного туризму в Тернопільській області. *Вісн. наук, досліджень. Сер. туризм*. 2006. Вип.1. С.52-56.
19. . Культурні пам'ятки України потребують негайної реставрації. Суспільне медіа: веб-сайт. URL: <https://suspilne.media/56781-80-kulturnih-pamatok-ukraini-potrebuut-negajnoi-restavracii-tkacenko/>.
20. Луговий Б., Островська Н. Особливості розвитку релігійного туризму на Тернопіллі. *Молодий вчений*. 2022. № 6 (106). С. 11–14
21. Мальська М.П. Міжнародний туризм і сфера послуг: Підручник. К.: Знання, 2008. 661 с.

22. Мальська М.П. Основи туристичного бізнесу: Навч. посібн. К.: Центр навч. л-ри, 2004. 272 с.
23. Мальська М.П. Туризм у міжнародному і національному вимірах. Історія і сучасність: Монографія. Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2008. 268 с.
24. Менеджмент туристичної індустрії: Навч. посібн. / За ред. проф. І.М. Школи. Чернівці: ЧТЕІ КНТЕУ, 2003. 662 с.
25. Музей Волинської ікони. Музейний простір Волині: веб-сайт. URL: http://volyn-museum.com.ua/index/muzej_volinskoji_ikoni/0-11.
26. Музей історії Десятинної церкви. Музей десятинної церкви: веб-сайт URL: <http://mdch.kiev.ua/>.
27. Музей сакрального мистецтва ім. Антонія Петрушевича. Музей сакрального мистецтва: веб-сайт. URL: <https://map.ugcc.ua/view/337-muzej-sakrального-mystetstva-lvivskoy-arhyparhiy-im-ottsya-antona-petrushevycha-lviv>.
28. Музей української домашньої ікони. Радозамок: веб-сайт. URL: <https://www.radozamok.com/ru/muzej-ru/>.
29. Офіційний сайт Всесвітньої туристичної організації. URL: <https://unwto.org/>.
30. Пазенок В. С. Філософія туризму. К.: Кондор, 2004. 268 с.
31. Патійчук В.О. Саванюк С.А. Головні православні релігійно-паломницькі центри України. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Рекреаційно-туристичний потенціал регіонів України: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку. URL: <https://turizmliol.wordpress.com/2020/05/14/%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%96-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%96-%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE-%D0%BF%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%BC/> /].

32. Патійчук В. Функціональні особливості організації релігійно паломницьких турів. *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія : Географічні науки*. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. № 15 (316). С. 23–31.

33. Перелік споруд релігійних спільнот України, що зазнали руйнувань внаслідок повномасштабного вторгнення росії. Десговюа: URL: <https://dess.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/SITE-list-UKR.pdf>.

34. Пересадько В.А., Шпурік О.В. Картографування для потреб релігійного туризму (на прикладі міста Харкова). *Збірник наукових праць*. – Харків, 2015. – Випуск 22. С. 99-104

35. Пересадько В.А., Шпурік О.В. Картографування для потреб релігійного туризму (на прикладі міста Харкова). *Збірник наукових праць*. – Харків, 2015. – Випуск 22. С. 99-104

36. Про паломництво URL: <http://pilgrims.in.ua/ru/top-palomnicheskie-sluzhby/>.

37. Топорницька М. Я. Територіальна організація та перспективи розвитку етнофестивального туризму у Львівській області. *Географія та туризм : наук. зб.* / відп. ред. Я.Б.Олійник. К.: Альтерпрес, 2012. Вип. 17. С. 117–123.

38. Туристична діяльність в Україні у 2020 році. Статистичний бюлетень. Київ: Державна служба статистики України, 2020. 76 с. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

39. Туристичний оператор «Країна ЮА»: веб-сайт. URL: <https://kraina-ua.com/>

40. Туристичний оператор «Навігатор Україна»: веб-сайт. URL: <https://www.navigator-ukraina.com.ua/>.

41. Туристичний оператор «Отдых на все 100»: веб-сайт. URL: <https://otdihnavse100.com.ua/>

42. Релігійний туризм у Греції: місця, які потрібно відвідати православним URL: <http://visitgreece.com.ua/review/religious-tourism-greece/>

43. Сайчук В.С. Методичні аспекти суспільно-географічного дослідження релігійного туризму . *Економічна та соціальна географія*. 2014. Вип.2(70). С.59-65.
44. Чередніченко А.О. Розвиток релігійного туризму як шлях до відновлення туристичної галузі в умовах соціально-економічної кризи. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2017. №58. С. 226-232.
45. Устименко Л. М., Афанасьєв І. Ю. Історія туризму. К.: Альтерпрес, 2005. 320 с.
46. Шевчук Л. Т. Сакральна географія. Львів: Світ, 1999. 160 с.
47. Burnyasheva L.A. Traditional and innovative in the context of socio-philosophical discourse: monograph. Stavropol, 2009.180 p
48. Dolmatov, GM International tourism business: history, reality and prospects / GM Dolmatov. – Rostov n / D.: Phoenix, 2001. – 368 p
49. Gaworecki Wlasylaw W. Turystyka. Warszawa: Polskie Wyd-wo Ekonomiczne, 2003. 438 s.
50. Guzhina, AA Religious tourism as a segment of the modern tourist market. *Phys. culture. Sport. Tourism. Move. recreation*. 2016. T. 1, No. 2. P. 25–28
51. Jackowski A. Pielgrzymki i turystyka religijna w Polsce. Warszawa: Instytut turystyki, 1991. 184 s.
52. Sopher D. E. *Geography of Religions*. Englewood Cliffs. NJ.: Prentice-Hall, 1967. 345 p.
53. Yaroslav Marynyak, Nadiia Stetsko Geospatial organization of pilgrimage tourism in the ternopil region.
<http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/339/9327/19456-1>

ДОДАТОК А

Рис. А 1. Салокінські церкви

ДОДАТОК Б

Таблиця Б1

Перелік споруд релігійних споруд України, які зазнали руйнувань
внаслідок повномасштабного вторгнення росії

№	Споруди	Інформація про руйнування
Споруди Української Православної Церкви (УПЦ)		
1	Свято-Митрофанівська церква	26 лютого у місті Лисичанськ Луганської області постраждав Другий Митрофанівський храм і недільна школа: вибиті вікна, ушкоджений інтер'єр.
2	Церква святителя Іоасафа Білгородського	У ніч із 27 на 28 лютого внаслідок бойових дій у Києві постраждав храм на честь святителя Іоасафа Білгородського на Інтернаціональній площі.
3	Свято-Георгіївська церква	27 на 28 лютого внаслідок бойових дій у Києві постраждав храм на честь святителя Іоасафа Білгородського на Інтернаціональній площі. 3 Свято
4	Свято-Георгіївська церква	27 лютого внаслідок артилерійського обстрілу були ушкоджені куполи та покрівля Георгіївського храму міста Ніжин Чернігівської області.
5	Церква Різдва Пресвятої Богородиці	2 березня 2022 року в селищі Талаківка під Маріуполем внаслідок бойових дій було пошкоджено головний купол, дах і дзвіницю храму на честь Різдва Пресвятої Богородиці. 30 років тому – у 1992 році храм був відбудований на тому ж місці, де він був зруйнований за часів радянської влади.
6	Церква Преподобного Антонія Великого	2 березня зазнав ушкоджень від обстрілу міста Харкова Університетський Антоніївський храм, розташований у Харківському національному університеті імені Каразіна: вибито всі вікна, пошкоджено церковне начиння.
7	Успенський собор	2 березня в Успенському соборі міста Харкова внаслідок обстрілу вибиті вікна та вітражі, пошкоджено церковне начиння та оздоблення.
8	Церква Святих Жінок Мироносиць	2 березня отримав пошкодження через обстріли храм на честь святих Жінок Мироносиць у місті Харків.
9	Вознесенська церква	5 березня внаслідок обстрілу постраждав храм Вознесіння Господнього у селі Бобрик Київської області.
10	Церква Різдва Пресвятої Богородиці	5 березня у селі Ясногородка (Київська область) під час обстрілу було пошкоджено храм Різдва Пресвятої Богородиці. Два снаряди влучили в купол, снарядом БМП було пошкоджено дзвіницю. Ушкоджено також збудований біля храму парафіяльний будинок. 3 великокаліберного кулемету прошило вікна та вхідні двері храму
11	Свято-Успенський МиколоВасилівський монастир	6 березня 2022 року під артилерійським обстрілом опинився СвятоУспенський монастир у селі Нікольське у Волноваському районі, Донецької області. Українська Православна Церква повідомляє про пошкодження даху та приміщення пекарні.

12	Свято-Георгіївська церква	6 березня під Ірпенем (Київська область) обстріляли Храм Великомученика Георгія Побідоносця
13	Свято-Покровська церква	6 березня в місті Малині на Житомирщині під час обстрілів окупантів снаряд розірвався поряд із Покровською церквою у самому центрі міста
14	Церква Покрови Божої Матері	7 березня під час авіаудару по Бишеву (Київська область) вибуховою хвилею було пошкоджено храм Покрову Пресвятої Богородиці: вибито вікна та двері.
15	Церква Покрови Пресвятої Богородиці	7 березня через бойові дії знищено 160-річний дерев'яний храм на честь Пресвятої Богородиці Української Православної Церкви у селі В'язівка Житомирської області.
16	Свято-Георгіївська церква	7 березня у селі Заворичі Броварського району Київської області в результаті обстрілів згоріла Георгіївська церква (збудована у 1873) Бориспільської єпархії Української Православної Церкви.
17	Єлецький Успенський монастир	У результаті обстрілу 7 березня постраждали будівлі Єлецького Успенського монастиря в Чернігові, заснованого в 1069 році.
18	Сумська духовна семінарія імені Блаженнішого Митрополита Володимира	У ніч із 7 на 8 березня у місті Суми внаслідок авіаційного нальоту російського бомбардувальника постраждала будівля Сумської духовної семінарії Української Православної Церкви. Вибито 7 вікон.
19	Церква святителя Тихона	8 березня від обстрілу значно постраждав храм на честь Святителя Тихона у місті Гуляйполе Пологівського району Запорізької області
20	Церква св. Петра і Павла	9 березня 2022 року у результаті обстрілів постраждав храм Київської єпархії УПЦ на честь апп. Петра і Павла в місті Буча Київської області. Постраждав купол храму, було розстріляно вікна, зруйновані колодязь та адміністративні будівлі на території церкви.
21	Свято-Христо-Різдвяний Кафедральний Собор	10 березня внаслідок чергового обстрілу Сєверодонецька Луганської області російськими загарбниками частково зруйновано ХристоРіздвяний кафедральний собор.
22	Церква на честь пророка Іллі та Апостола Андрія Первозванного	10 березня у результаті обстрілу окупантів зруйновано храм на честь пророка Іллі та Апостола Андрія Первозванного в селі Мостище Фастівського району Київської області.
23	Церква святої благовірної цариці Тамари	У ніч з 11 на 12 березня внаслідок обстрілу російськими військами селища П'ятихатки Харківської області постраждав храм Святої благовірної цариці Тамари.
24	Свято-Успенська Святогірська Лавра	12 березня, під час бомбування міста Святогірськ (Донецька область), у якому проживають виключно мирні жителі, було частково зруйновано Святогірську лавру.
25	Свято-Тихвінська церква	Під час обстрілу міста Лисичанська Луганської області 13 березня 2022р. один із снарядів потрапив на територію Свято-Тихвінського храму. Частково

		пошкоджено храм та каплицю, вибиті вікна.
26	Церква на честь ікони Пресвятої Богородиці «Всіх скорботних Радість»	У результаті обстрілів постраждали два православні храми у Волновасі Донецької області – Преображенська церква та храм на честь ікони Пресвятої Богородиці «Всіх скорботних Радість».
27	Свято-Преображенська церква	Внаслідок обстрілу постраждали фасади, вікна, покрівля та дзвіниця Свято-Преображенської церкви у місті Волноваха Донецької області.
28	Церква святителя та чудотворця Миколая	27 лютого храм святителя та чудотворця Миколая у селі Новоїгнатівка Донецької області сильно постраждав через бойові дії. Снаряд потрапив у вівтарну частину, було знищено святий Престол, Жертовник, іконостас
29	Церква свт. Феодосія	13 березня внаслідок бойових дій спалахнув храм святителя Феодосія Чернігівського на цвинтарі «Яцеве» у Чернігові.
30	Церква Смоленської ікони Божої Матері	У ніч з 16 на 17 березня в Харкові у районі Холодна Гора уламками снарядів пошкоджено храм Смоленської ікони Божої Матері. Зруйновано дах храму, вибито вікна та двері, пошкоджено церковне начиння
31	Церква Преображення Господнього	14 березня 2022 року внаслідок обстрілів у 602 мікрорайоні міста Харкова постраждав храм Преображення Господнього Харківської єпархії Української Православної Церкви.
32	Стрітенська церква	Пошкоджена крівля центрального купола Стрітенської церкви м. Суми
33	Стрітенська церква	Постраждала Пантелеймонівська церква м. Суми. Вибито 5 вікон
34	Церква Святого Праведного Іоана Руського	Постраждав храм Святого Праведного Іоана Руського м. Суми. Пошкоджено 2 вікна.
35	Преображенська церква	Постраждав Преображенський храм, с. Солдатське Сумської області. Сильні пошкодження будівлі та підвір'я
36	Спасо-Преображенська церква	Спасо-Преображенська церква, с. Ворожба Сумської області. Вибиті вікна.
37	Церква на честь ікони Божої Матері «Усіх скорботних Радість»	24 березня у результаті воєнних дій у місті Северодонецьку Луганської області постраждав храм Української Православної Церкви – на честь ікони Божої Матері “Усіх скорботних Радість”, що знаходиться на території лікарняного містечка у Северодонецьку. Внаслідок обстрілу постраждала вівтарна частина храму. Вибите одне з вікон у вівтарній апсиді та обвалилась частина стелі.
38	Церква Матрони Московської	23 березня внаслідок військових дій у місті Рубіжне Луганської області від обстрілів постраждав прихід на честь блаженної Матрони Московської – пристосоване приміщення для богослужінь та новозбудований храм
39	Церква Святителя Миколи Чудотворця	21 березня вогнем окупантів пошкоджено Храм Святителя Миколи Чудотворця у м. Авдіївці Донецької області.

40	Церква Рівноапостольної Магдалини Святої Марії	Останнім часом біля храму святої рівноапостольної Марії Магдалини у м. Авдіївка Донецької області вибухали снаряди. В результаті цього в будівлі храму розбито скло, пробито купол, розбито ганок, вибито вхідні двері та паркан з двох сторін. Осколками побито облицювання храму. Також сильно постраждали обидві каплиці.
41	Собор Архістратиґа Божого Михайла	Зазнав руйнувань Свято-Михайловський собор УПЦ в Маріуполі Донецької області.
42	Каплиця святої мучениці Тетяни	Пошкоджена каплиця святої мучениці Тетяни УПЦ при Приазовському державному технічному університеті в Маріуполі.
43	Свято-Вознесенська церква	У Лук'янівці окупанти під час відходу знищили стародавню дерев'яну церкву. 25 березня о 4-й годині ночі російський танк чотирма пострілами вщент зруйнував Вознесенський храм Бориспільської єпархії УПЦ в селі Лук'янівка Баришівського району на Київщині. Храм Вознесіння Господнього — пам'ятка української дерев'яної архітектури 2-ї половини ХІХ століття у Лук'янівці.
44	Церква 2000-ліття Різдва Христового	Внаслідок обстрілів 25 березня зазнав руйнувань храм 2000-ліття Різдва Христового (м. Харків) Харківської єпархії УПЦ. Були пошкоджені стіни та куполи храму.
45	Церква Воскресіння Христового	Внаслідок обстрілів м. Золоте Луганської області снаряди впали на територію храму. Згорів парафіяльний будинок, у якому жив священник, а також пошкоджено фасад храму.
46	Свято-Дмитрівська церква	Внаслідок обстрілів зазнав руйнувань Дмитрієвський храм в смт Верхньоторецьке Донецької єпархії УПЦ.
47	Церква на честь святителя Луки Кримського	У ході військових дій снаряд потрапив в храм на честь святителя Луки Кримського у м. Рубіжне Луганської області та тяжко поранено настоятеля церкви.
48	Церква Різдва Пресвятої Богородиці	Внаслідок обстрілів міста Дергачі, Харківської області, 4 квітня постраждав храм Різдва Пресвятої Богородиці та споруди на території храму
49	Свято-Миколаївська церква	У Загальцях Київської області через обстріл зруйновано Миколаївський храм
50	Церква Михайла Архістратиґа	Храм Архистратиґа Михайла УПЦ серйозно постраждав під час обстрілів с. Кудряшівка Луганської області. Будівля практично зруйнована осколками та снарядами.
51	Церква святого великомученика Солунського Димитрія	Внаслідок ракетного удару 7 квітня постраждав храм святого великомученика Димитрія Солунського у с. Васищево Харківської області.
52	Вознесенська церква	Внаслідок обстрілів та пожежі постраждали фасади, покрівля та інтер'єри пам'ятки архітектури місцевого значення - Вознесенської церкви у с. Лукашівка Чернігівської області, збудованої у 1913 р.
53	Церква на честь св. Сергія	15 квітня приблизно о 10:30 ранку неподалік храму на

	Радонезького	честь Сергія Радонезького (м. Миколаїв) розірвалися кілька снарядів. Двоє людей вбило – жінку, яка просить милостиню, і випадкового перехожого, ще кілька мирних громадян отримали поранення. У самому храмі уламки вибили шибки, посікли стіни, пошкодили сторожку та електроштитову
54	Церква Казанської ікони Божої Матері	Внаслідок нічного обстрілу 7 березня постраждав храм Казанської ікони Божої Матері у м. Чернігів. Частково зруйновано огорожу та вибито вікна у храмі, стіну посічено уламками. Снаряд потрапив у сусідній із церквою будинок.
55	Свято-Вознесенський кафедральний собор	Внаслідок ворожих обстрілів зазнав ушкоджень Свято-Вознесенський кафедральний собор м. Ізюм Харківської області та єпархіальне управління Ізюмської єпархії УПЦ. В соборі пошкоджено дах, стіни та колони
56	Свято-Успенська церква	Внаслідок ворожих дій постраждав Свято-Успенський храм с. Коробочкине Чугуївського району Харківської області. Сильно пошкоджені стіни храму.
57	Жіночий монастир на честь Ікони Божої Матері «Услышательниці»	Кілька снарядів влучили по території обителі у с. Фасова Київської області. Зруйновано дзвіницю, монашеський корпус. Священнослужителям обителі, які дивом залишилися живими, вдалося вибратися з-під завалу. Єдиний у світі храм на честь ікони Пресвятої Богородиці “Услышательница”, в якому зберігається цей чудотворний образ, вцілів, хоча у ньому вибило віконні шибки.
58	Свято-Іллінський чоловічий монастир	Внаслідок військових дій постраждав Свято-Іллінський чоловічий монастир с. Варварівка Луганської області. Осколками снарядів вибито вікна у двох храмах обителі. Повністю згорів братський корпус, гараж та підсобні приміщення. Пошкоджено споруди на госпдворі.
59	Свято-Миколаївська церква	Внаслідок обстрілів постраждав Свято-Миколаївський храм м. Попасна Луганської області. Пошкоджені вікна та фасад храму.
60	Свято-Миколаївська Брянська церква	Внаслідок ракетного обстрілу м. Дніпро вибуховою хвилею частково пошкоджено фасад та зовнішні вікна пам'ятки архітектури національного значення - Брянської (Миколаївської) церкви 1913-15 рр., в якій нині розташовується Дніпропетровський будинок органної та камерної музики.
61	Свято-Тихвинська церква	Внаслідок численних обстрілів пошкоджено фасади, вікна, покрівлю та начиння сучасної будівлі Свято-Тихвинської церкви у м. Волноваха Донецької області.
62	Церква святого благовірного князя Олександра Невського	27 лютого у селищі Олександрівка під Донецьком мінометного обстрілу зазнав храм святого благовірного князя Олександра Невського. Храмова будівля постраждала від уламків снаряда.
63	Церква святого Володимира	Внаслідок обстрілів пошкоджено вікна, фасади та покрівлю даху СвятоВолодимирської церкви у м.

		Маріуполь Донецької області.
64	Собор Покрови Божої Матері	Приміщення собору Покрова Божої Матері у м. Маріуполь Донецької області захопили російські війська і обладнали на бойову позицію. Внаслідок цього пошкоджено вікна та фасади храму.
65	Церква Казанської ікони Божої Матері	Внаслідок артилерійського обстрілу пошкоджено фасади, вікна, покрівлю та куполи церкви Казанської Божої Матері у м. Мар'їнка Донецької області.
66	Церква Воскресіння Христового (тимчасово пристосована будівля)	Внаслідок обстрілу постраждали вікна та перекриття тимчасово пристосованої будівлі під церкву Воскресіння Христового у с. Рудницьке, Броварського р-ну, Київська обл.
67	Свято-Троїцька церква	Внаслідок обстрілів пошкоджено фасади та вікна старовинної СвятоТроїцької церкви, у м. Ірпінь Київської області, збудованої у 1909-15 рр
68	Свято-Троїцька церква	Внаслідок обстрілів пошкоджено вікна та фасади пам'ятки архітектури місцевого значення - Свято-Троїцької церкви у смт Троїцьке, Луганська обл., збудованої у 1829-43 рр
69	Церква Покрови Пресвятої Богородиці	Внаслідок обстрілу реактивними зарядами пошкоджено фасади і вікна пам'ятки архітектури місцевого значення - церкви Покрови Пресвятої Богородиці 1895-1907 рр. у смт Трьохізбенка Луганської області.
70	Стрітенська церква	У результаті обстрілу постраждав Стрітенський храм Харківської єпархії Української Православної Церкви у селищі Лісне, Дергачівського району, Харківської області.
71	Свято-Георгіївська церква	Внаслідок бойових дій зазнало руйнувань приміщення СвятоГеоргіївського храму у м. Рубіжне Луганської області. На храмі, що будується поруч, розбитий купол на дзвіниці, пошкоджений основний купол і стіни храму.
72	Церква на честь Святителя Миколая	2 травня через обстріли згорів храм УПЦ біля Джерела Святителя Миколая в м. Авдіївка Донецької області
73	Одеський Свято-Іверський чоловічий монастир	2 травня в Одесі вибухова хвиля, від потрапляння ракети у сусідній житловий будинок, пошкодила вікна Іверського чоловічого монастиря УПЦ.
74	Церква Георгія Побідоносця	З 27 лютого по 3 березня за результатами артилерійських обстрілів та боїв на території м. Охтирка Сумської області зазнала пошкоджень церква релігійної громади храму Георгія Побідоносця, пошкоджені верхні, над дверні та арочні вікна, є порушення конструкції стіни. 17 травня храм отримав нові пошкодження внаслідок ракетного удару з боку Росії. Вибито вікна, знищено вітражі.
75	Свято-Духівська церква	Внаслідок обстрілів постраждав Свято-Духівський храм в м. Ірміно, Луганської області.
76	Свято-Троїцький собор	Внаслідок обстрілів від струсу пошкоджено настінні олійні розписи XVIII ст. в інтер'єрі пам'ятки архітектури національного значення - Свято-

		Троїцькому соборі Троїцько-Іллінського монастиря (Чернігів), збудованому у 1679-95 рр.
77	Церква св. Миколи Чудотворця	Під час окупації внаслідок обстрілів с. Руська Лозова, Харківської області було пошкоджено браму церкви св. Миколи Чудотворця.
78	Свято-Георгіївський скит Святогірської Успенської Лаври	8 травня прицільним ударом війська РФ зруйнували СвятоГеоргіївський скит Святогірської Успенської лаври в селі Долина Донецької області.
79	Скит Свято-Успенської Святогірської лаври на честь святителя Іоанна Шанхайського	Під час боїв кілька снарядів потрапили на територію скиту СвятоУспенської Святогірської лаври на честь святителя Іоанна Шанхайського (УПЦ) у с. Адамівка Донецької області. Зруйновано дахи будівель, вибито шибки, постраждали клумби та квітники, які обробляють монахині. Перед входом у храм утворилася величезна вирва розміром у два людські зрости.
80	Преображенська церква	30 квітня опубліковано фото залишків стін Преображенського храму м. Маріуполь Донецької області.
81	Свято-Успенська церква	Внаслідок обстрілів пошкоджено вікна, фасади, дах, перекриття та інтер'єри Свято-Успенської церкви УПЦ м. Маріуполь Донецької області.
82	Вознесенська церква	Внаслідок обстрілу пошкоджено вікна старовинної Вознесенської церкви, збудованої у 1884 р. у смт Золочів Харківської області.
83	Церква Святого Миколая Чудотворця	Внаслідок обстрілів пошкоджено фасади, вікна та начиння СвятоМиколаївської церкви у м. Ірпінь Київської області
84	Церква Трьох Святителів	Внаслідок ракетного обстрілу пошкоджено фасади та зруйновано купол Трьохсвятительської церкви у м. Попасна Луганської області.
85	Церква Почаївської ікони Божої Матері	Внаслідок обстрілів постраждав храм Почаївської ікони Божої Матері м. Рубіжне Луганської області.
86	Церква Пресвятої Богородиці «Всіх скорботних Радість»	Внаслідок обстрілів частково зруйновано стіни та склепіння церкви Пресвятої Богородиці «Всіх скорботних Радість», збудованої у 2005 р. в Богородицькому скиті Свято-Успенської Святогірської Лаври у с. Богородичне Донецької області.
87	Свято-Троїцька церква	28 травня у селище Міропілля Сумської області, внаслідок ракетного обстрілу пошкоджено фасад будівлі Свято-Троїцького храму.
88	Свято-Покровський жіночий монастир	Внаслідок обстрілів уламками пошкоджено фасади та вікна церкви, дзвіниці та будинку келій комплексу Покровського жіночого монастиря УПЦ у м. Лиман Донецької області.
89	Церква на честь ікони Божої Матері «Іверська»	Внаслідок обстрілів пошкоджено вікна та фасади церкви Іверської ікони Божої Матері УПЦ у м. Лиман Донецької області.
90	Володимирська церквахрещальня	Внаслідок обстрілу пошкоджено фасади, вікна та купол Володимирської церкви-хрещальні УПЦ у м. Лиман Донецької області, а також зруйновано

		дзвіницю біля храму.
91	Церква св. Миколая Чудотворця	Внаслідок обстрілів пошкоджено фасади, дах, вікна, двері та внутрішнє оздоблення Миколаївської церкви у м. Лиман Донецької області.
92	Церква св. Лаврентія Чернігівського	Внаслідок обстрілів пошкоджено вікна церкви св. Лаврентія Чернігівського у м. Лиман Донецької області.
93	Церква св. Феодосія Чернігівського	Внаслідок обстрілів частково зруйновано вівтарну частину церкви св. Феодосія Чернігівського УПЦ у с. Ставки Донецької області, а також пошкоджено її фасади, вікна, інтер'єри та сусідній будинок церковної школи.
94	Всіхсвятський скит Святогірської лаври	Внаслідок обстрілів та пожежі було знищено дерев'яну церкву та прилеглі монастирські споруди Всіхсвятського скиту Свято-Успенської Святогірської Лаври УПЦ у с. Тетянівка Донецької області.
95	Свято-Іллінська церква	Під час бойових дій в березні 2022 року в смт Макарів Київської області була пошкоджена Свято-Іллінська церква. Посічені фасади споруди та вибиті вікна.
96	Церква св. пророка Іллі та апостола Андрія Первозваного	У результаті обстрілу зруйновано храм на честь пророка Іллі та Апостола Андрія Первозваного в с. Горенка під Гостомелем Київської області. Церква складалась з двох приміщень. Одне знищено повністю, друге істотно пошкоджене
97	Церква Покрови Божої Матері	21 березня російські війська обстріляли Свято-Покровський храм (1889 р) в с. Плоске Київської області. Під час вечірнього богослужіння куля влучила у вівтар та пройшла через увесь храм залишивши за собою пошкодження в середині храму та частково зруйнований іконостас. Також пошкоджено купол, дах, вікна та посічено уламками дзвіницю храму, частково зруйновано огорожу.
98	Церква священномученика Володимира	На початку березня 2022 року в результаті артилерійських обстрілів постраждала церква священномученика Володимира, митрополита Київського в м. Ірпінь Київської області. Посічені фасади будівлі і вибиті вікна.
99	Церква св. Димитрія Ростовського	У березні 2022 року російські військові пошкодили церкву св. Димитрія Ростовського в смт. Макарів Київської області. Ударною хвилею вибиті вікна споруди, осолками посічені стіни і пошкоджено дах одного з притворів.
100	Церква Успіння Богородиці	Під час перебування в зоні окупації Успенському храму с. Новий Биків Чернігівської області було завдано руйнувань внаслідок попадання в нього снарядів. Зокрема, в храмі зруйновано дах у вівтарній частині, понівечено церковний паркан. У храмі знищені всі вікна, зіпсовано двері, фасад та інтер'єр споруди.
101	Церква Успіння Пресвятої Богородиці	Унаслідок обстрілів міста Гірське Луганської області снаряди впали на територію Свято-Успенського храму. Пошкоджений приходський будинок, у якому

		жив священник, також осколками посічений фасад храму. Храм був побудований у 1797 році.
102	Церква св. Варвари (приспосоване приміщення)	Внаслідок прямого попадання снаряду повністю знищене приспосоване під потреби парафії святої Варвари приміщення біля магазину АТБ у м. Лисичанськ Луганської області.
103	Свято-Олексіївська церква	25 травня російські війська обстріляли с. Велика Костромка Дніпропетровської області, в результаті чого постраждав СвятоОлексіївська церква. Посічені ворота і стіни храму, розбита огорожа і вибиті вікна.
104	Церква св. Георгія	У ході військових дій пошкоджено Свято-Георгіївський храм смт Комишуваха Луганської області. Вилетіли шибки. На зовнішній стороні стін лишилися сліди обстрілів. На західній стороні дзвіниці суттєво пошкоджено віконний отвір. Понівечена також територія храму, зокрема зруйновано паркан та ворота.
105	Каплиця на честь Святого Миколая	Повністю знищена внаслідок прямого попадання снаряду каплиця на честь Святого Миколая при в'їзді до м. Северодонецьк Луганської області.
106	Каплиця на честь св. Серафима Саровського	Повністю знищена внаслідок прямого попадання снаряду каплиця на честь Святого Серафима Саровського при в'їзді до м. Северодонецьк Луганської області.
107	Церква святителя Феодосія Чернігівського	У ході військових дій пошкоджено церкву святителя Феодосія Чернігівського у с. Михайлівка Луганської області. Зокрема, вибиті усі шибки в храмі, пошкоджено купол, посічено зовнішні стіни, особливо з північної сторони. Храм - один з найстаріших на території Северодонецької єпархії. Будували його з 1892р. по 1905р.
108	Церква Григорія Переможця	14 липня внаслідок ракетного обстрілу пошкоджені зазнав храм на честь великомученика Георгія Побідоносця у м. Вінниця. Зруйноване господарське приміщення храму та постраждало приміщення недільної школи.
109	Церква на честь святого праведного Іоанна Кронштадтського	11 та 12 березня 2022 року від обстрілів постраждав храм на честь святого праведного Іоанна Кронштадтського міста Донецька. Уламки снарядів впали та територію церкви під час богослужіння, пошкодили стіни, двері та вікна церкви.
110	Церква на честь Успіння Божої Матері	Внаслідок обстрілів пошкоджена будівля, вибито вікна церкви на честь Успіння Божої Матері у м. Рубіжне Луганської області.
111	Каплиця на честь ікони Божої Матері Живоносне джерело	Зруйновано половину каплиці на честь ікони Божої Матері Живоносне джерело у м. Рубіжне Луганської області.
112	Церква на честь преподобноо Серафіма Саровського	Обстрілами пошкоджено храм преп. Серафіма Саровського у м. Рубіжне Луганської області.
113	Церква на честь праведної Тавіфи Іоппійської	Обстрілами вибито вікна, пошкоджено кришу, зовнішнє та внутрішнє оздоблення храму на честь

		праведної Тавіфи Іоппійської у смт Воронове Луганської області.
114	Церква на честь святителя Миколая	Обстрілами вибито вікна, пошкоджено кришу, зовнішнє та внутрішнє оздоблення храму на честь святителя Миколая у смт Борівське Луганської області.
115	Церква на честь благовірних князів Бориса і Гліба	Обстрілами пошкоджено церкву на честь благовірних князів Бориса і Гліба у м. Новодружеськ Луганської області.
116	Церква Введення в Храм Пресвятої Богородиці	Обстрілами пошкоджено церкву Введення в Храм Пресвятої Богородиці у смт Новотошківське Луганської області.
117	Свято-Миколаївський храм-каплиця	Обстрілами пошкоджено церкву Введення в Храм Пресвятої Богородиці у с. Воєводівка Луганської області.
118	Церква на честь святителя Миколая	Обстрілами пошкоджено церкву на честь святителя Миколая у с. Миколаївка Луганської області.
119	Церква на честь святителя Іоасафа Білгородського	Обстрілами пошкоджено церкву на честь святителя Іоасафа Білгородського у смт Врубівка Луганської області.
120	Церква на честь Воздвиження Хреста Господнього	Обстрілами пошкоджено церкву на честь Воздвиження Хреста Господнього у с. Лісна Дача Луганської області.
121	Церква на честь ікони Божої Матері «Розчулення»	Обстрілами пошкоджено церкву на честь ікони Божої Матері «Розчулення» у м. Сєверодонецьк Луганської області.
122	Церква на честь святого праведного Іоанна Кронштадтського	Обстрілами пошкоджено церкву на честь святого праведного Іоанна Кронштадтського у смт Сиротине Луганської області.
123	Церква на честь преподобного Варлама Хутинського	Обстрілами пошкоджено церкву на честь преподобного Варлама Хутинського у м. Сєверодонецьк Луганської області.
124	Каплиця на честь апостола Андрія Первозванного	Обстрілами пошкоджено каплицю на честь апостола Андрія Первозванного у м. Сєверодонецьк Луганської області.
125	Церква на честь святих Віри, Надії, Любові та матері їх Софії	Внаслідок бомбардування пошкоджено фасади, вікна, двері та інтер'єри дерев'яної церкви Віри, Надії, Любові та матері їх Софії у с. Кам'янка, Харківської області.
126	Управління Ізюмської єпархії	Від обстрілів постраждала будівля єпархіальне управління Ізюмської єпархії (Харківська область)
127	Собор Преображення Господнього	Під час обстрілів 24–26 березня 2022 р. постраждав Собор Преображення Господнього у м. Чернігів, пам'ятка архітектури національного значення, один з найдавніших мурованих храмів Київської Русі (споруджений за часів князя Ярослава Мудрого), кафедральний у XI–XX ст. За 10 м окремої від собору будівлі ризниці вибухнув снаряд: саме із цим, ймовірно, пов'язані пошкодження даху ризниці, подряпини на стінах південно-західної вежі Спаського собору та південного вхідного тамбура храму, пошкодження шибок у вікнах цього ж

		тамбура.
--	--	----------

Споруди Православної Церкви України (ПЦУ)

1	Свято-Миколаївська церква	12 березня зазнав руйнувань унаслідок російських обстрілів храм Православної Церкви України в місті Волновасі Донецької області.
2	Свято-Андріївська церква	Зазнав пошкоджень від обстрілів Свято-Андріївський храм на території військової частини 5-ї Слобожанської бригади Національної гвардії у м. Харків.
3	Каплиця святого пророка Іллі	Зазнала пошкоджень від обстрілів Харкова каплиця святого пророка Іллі на території Харківського національного університету повітряних сил імені Івана Кожедуба.
4	Церква святого Юрія Переможця	Руйнувань зазнав гарнізонний храм Національної гвардії – церква святого Юрія Переможця у військовій частині 3017 у м. Харків. Його планували добудувати і освятити в 2022 році. Наразі там знищено частину вікон.
5	Управління Донецької єпархії ПЦУ	15 березня (?) у Маріуполі росіяни знищили будівлю управління Донецької єпархії ПЦУ.
6	Спасо-Преображенська церква	Внаслідок обстрілів пошкоджені стіни та вікна СпасоПреображенського храму у м. Охтирка Сумської області
7	Церква Різдва Пресвятої Богородиці	Внаслідок артилерійського обстрілу пошкоджено фасади, двері, вікна та інтер'єр пам'ятки архітектури - дерев'яної церкви Різдва Пресвятої Богородиці, збудованої у 1892 р. у с. Перемога Київської області.
8	Церква Святого Апостола Андрія Первозванного та Всіх Святих	Внаслідок обстрілу пошкоджено вікна та фасади храму у м. Буча Київської області.
9	Церква Покрови Божої Матері	Під час окупації внаслідок обстрілів було пошкоджено фасади, покрівлю та вікна храму у м. Ірпінь Київської області
10	Церква Покрови Пресвятої Богородиці	Під час окупації внаслідок обстрілів пошкоджено фасади та окремі ділянки інтер'єрів церкви Покрова Пресвятої Богородиці у с. Липівка Київської області. Також пошкоджено вікна та фасад будівлі старого храму поруч (приспосований житловий будинок ХХ ст.).
11	Церква Успіння Пресвятої Богородиці	Пошкоджена обстрілами Церква Успіння Пресвятої Богородиці у с. Петрушка Київської області.
12	Церква Воздвиження Чесного і Животворчого Хреста Господнього	Внаслідок вибухової хвилі від ракетного обстрілу пошкоджено вікна старовинної дерев'яної Хрестовоздвиженської церкви у с. Новосілка Житомирської області, збудованої у 1900 р.
13	Церква св. Іоанна Богослова	Під час окупації обстрілами пошкоджено фасади, вікна та інтер'єр, а також прилеглий цвинтар церкви Іоанна Богослова в с. Мощун, Київської області.
14	Церква Пресвятої Трійці	3 травня внаслідок ракетної атаки зазнав ушкоджень

		храм Пресвятої Трійці у м. Львів
15	Церква Пресвятої Трійці	Внаслідок обстрілу постраждали вікна та фасад споруди храму Пресвятої Трійці с. Сукачі Київської області.
16	Церква св. Великомученика і Цілителя Пантелеймона	16.04.2022 двома авіабомбами було зруйновано Храм св. Великомученика і Цілителя Пантелеймона у м. Маріуполь Донецької області
17	Церква св. пророка Іллі	Церква св. пророка Іллі с. Киселівка Снігурівського району Миколаївської області була зруйнована внаслідок обстрілів російськими окупантами у березні 2022 року.
18	Каплиця Архистратига Божого Михаїла	Внаслідок обстрілів і пересування військової техніки частково зруйнований 108-й сектор кладовища «Яцево» (м. Чернігів), де поховані учасники Антитерористичної операції та операції Об'єднаних сил. Знищено надгробки бійців, пам'ятний знак на честь полеглих за Україну воїнів, а також кладовищенську каплицю Святого Архистратига Божого Михаїла.
19	Кафедральний собор св. Великомучениці Катерини	Стіни собору св. Великомучениці Катерини (м. Чернігів) отримали пошкодження від осколків під час обстрілів, побиті вікна.
Споруди протестантських Церков		
1	Дім Молитви УЦХВС	12 березня, при обстрілі села Тарасівка (Жердово) Броварського району один зі снарядів зірвався біля Дому Молитви УЦХВС. Є постраждалі, приміщення пошкоджено.
2	Церква «Нове Життя» (ЄХБ)	6 березня внаслідок обстрілу частково зруйновано Дім молитви євангельських християн-баптистів у місті Ізюм Харківської області.
3	Українська євангельська теологічна семінарія	14 березня на територію Української євангельської теологічної семінарії (УЕТС) у місті Київ прилетіли російські снаряди, будівлі семінарії пошкодженні. УЕТС була створена у 1992 і забезпечувала комплексну підготовку служителів з України, Азербайджану, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Таджикистану, Узбекистану, Білорусі, Молдови та Росії.
4	Церква Христа Спасителя ЄХБ	Обстрілами в Маріуполі зруйнована Церква Христа Спасителя Євангельських християн-баптистів
5	Ірпінська біблійна семінарія ЄХБ	20 березня, у межах 8-10 години ранку, близько тридцяти мінометних снарядів потрапили до приміщення Ірпінської біблійної семінарії. Також під дах залетів заряд вибухової речовини
6	Дім Молитви МСЦЄХБ	3 7 на 8 березня в місті Суми за наслідками авіа удару зазнав суттєвих пошкоджень Дім молитви громади Міжнародного союзу церков євангельських християн-баптистів.
7	Дім Молитви церкви ЄХБ «Віфанія»	29 березня у Маріуполі окупантами зруйновано та спалено будинок молитви церкви «Віфанія» євангельських християн-баптистів.
8	Дім Молитви церкви ЄХБ «Духовне відродження»	3 04 на 05 березня внаслідок авіаудару зазнала пошкоджень будівля церкви ЄХБ «Духовне відродження».
9	Церква «Спасіння» ВСЦЄХБ	19 березня за результатами артилерійського обстрілу зазнала пошкоджень будівля Церкви "Спасіння"

		Всеукраїнський Союз Церков Євангельських Християн-Баптистів місто Тростянець. А саме: побиті вікна, фасади, водостічні труби, дах. В приміщені знищена підвісна стеля, побиті засоби освітлення, мається осколкове пошкодження стін та дверей. Розбита також будівля санвузла, зруйнований паркан
10	Біблійна церква нових кварталів (ВСЦЄХБ)	В останні дні березня будівля «Біблійна Церква Нових Кварталів» (ВСЦЄХБ) зазнала серйозного обстрілу й отримала значні ушкодження. У церковній споруді повністю знищений дах та випалений другий поверх з усім майном, технікою та музичними інструментами.
11	Дім молитви Другої чернігівської церкви	У Чернігові снаряд потрапив до триповерхової будівлі, де знаходиться місія «Милосердя і духовне відродження» і Дім молитви Другої чернігівської церкви. Снаряд потрапив до рівня другого поверху, де саме знаходиться церква.
12	Дім Молитви ВСЦЄХБ, м. Олешки	Церква ВСЦЄХБ в с. Олешки, Херсонської області. Шкоду спричинили уламки збитої російської ракети
13	Перша Чернігівська Церква ЄХБ	26 лютого. Центральна церква ЄХБ м. Чернігова. Будівля пошкоджена вибуховою хвилею та уламками снаряду, що розірвався поруч
14	Перша Житомирська церква ВСЦЄХБ	2 березня в Першій Житомирській церкві ВСЦЄХБ були вибиті двері вибуховою хвилею від російської ракети, яка потрапила в приватний сектор поруч.
15	Молитовний будинок церкви «Христос є відповідь»	Обстрілами росіян сильно пошкоджено молитовний будинок церкви "Христос є відповідь" у м. Рубіжне Луганської області.
16	Дім молитви ВСЦЄХБ	Дім молитви церкви ЄХБ у с. Тоненьке Донецької області, сильно ушкоджено від обстрілів російської армії
17	Дім молитви Братства Незалежних Церков та Місій ЄХБ України	5 червня від нищівного бомбардування м. Дружківки пошкодження зазнав Дім молитви Братства Незалежних Церков та Місій ЄХБ України у м. Дружківка Донецької області.
18	Церква адвентистів сьомого дня	Внаслідок ворожих обстрілів зазнала руйнувань будівля, де збиралась Друга громада Церкви Адвентистів сьомого дня в м. Маріуполі Донецької області.
19	9 Будинок молитви «Церква Переможців»	Внаслідок неодноразових обстрілів (30 червня та 6 липня 2022 р.) пошкоджено вікна та фасади, а також частково зруйновано дах молитовного будинку «Церкви Переможців» у м. Слов'янськ Донецької області.
20	Християнська місія «Місія Євразія»	Наприкінці березня 2022 року російські військові завдали удар по християнській місії «Місія Євразія», в результаті чого будівля зазнала значних руйнувань - інтер'єри і фасади вигоріли повністю, зруйнований дах, вибиті вікна. 5 квітня біля «Місії Євразія» російські солдати спалили тисячі Біблій
21	Ірпінська біблійна церква ЄХБ	На початку березня 2022 року на підвір'ї Ірпінської біблійної церкви ЄХБ вибухнув снаряд, ударною хвилею і осколками були вибиті вікна споруди. Також осколками пошкоджені стіни церкви та прилеглих будівель.
22	Християнська Церква «Слово Життя»	Внаслідок ракетного обстрілу зруйновано будівлю християнської церкви «Слово Життя» м. Торецьк Донецької області.
Споруди Римо-Католицької Церкви (РКЦ)		
1	Харківсько-Запорізька дієцезія Римсько-Католицької	1 березня у Харкові російська ракета влучила в будівлю курії Харківсько-Запорізької дієцезії Римсько-Католицької

	Церкви	Церкви в Україні
2	Вища духовна семінарія Пресвятого Серця Ісуса Житомирської єпархії Римокатолицької церкви в Україні	Ударною хвилею вибиті вікна. Російські війська розграбували духовну семінарію. Викрадена техніка, особисті речі, а також літургійні предмети, у тому числі чаша Йоана Павла II.
3	Костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії	2 травня в результаті артилерійського вогню російських військ у селі Киселівка була спалена церква Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії (РКЦ).
Споруди Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ)		
1	Офіс БФ Карітас Маріуполь	15 березня у Маріуполі танк розстріляв офіс благодійної організації, внаслідок чого загинули дві співробітниця та п'ятеро родичів, які перехувалися в будинку від обстрілів.
2	Церква Різдва Пресвятої Богородиці	Внаслідок обстрілів з гармат та стрілецької зброї пошкоджено вікна, фасади, двері та інтер'єри греко-католицької церкви Різдва Пресвятої Богородиці в м. Ірпінь Київської області.
Споруди мусульманських спільнот		
	Костянтинівська мечеть	1 березня внаслідок російського обстрілу пошкоджена Костянтинівська мечеть і прилеглі господарські приміщення у місті Костянтинівка Донецької області (ДУМУ «Умма»).
	Мечеть Сулеймана і Роксолани	12 березня російська армія обстріляла Мечеть султана Сулеймана Пишого та його дружини Роксолани в Маріуполі, де переховуються майже 90 людей.
	Ісламський культурний центр «Бісмілья»	Внаслідок нічних обстрілів з боку російських окупантів постраждав Ісламський культурний центр міста Северодонецьк Луганської області (ДУМУ «Умма»)
	Мечеть «Аль-Кадар»	16 травня обстрілами росіян пошкоджено будівлю мечеть, що зараз знаходиться в стані будівництва, мусульманської громади «Аль-Кадар» (ДУМУ «Умма») у м. Бахмут Донецької області. Снаряд пробив дах і уламками пошкодив купол і конструкції будівлі.
	Мечеть «Сунна»	20.07.2022 під час обстрілу Харкова реактивними системами значних пошкоджень зазнала мечеть мусульманської релігійної громади «Сунна». Російські снаряди вдарили у зупинку громадського транспорту неподалік від мечеті. Будівлі пошкодило уламками й вибуховою хвилею.
Споруди іудейських спільнот		
1	Харківська хоральна синагога	9 березня вибуховою хвилею від ракетного обстрілу по Харкову були ушкоджені вікна синагоги Об'єднаної єврейської громади України. Синагога була збудована у 1913 році та була однією з найбільших у Європі в ті часи
2	Єшива Харківської іудейської громади	У вівторок, 15 березня, вранці ракета потрапила прямо у будівлю єшиви Харківської єврейської громади на вул. Чоботарський 17. Будівля є другою

		синагогою, яка використовується для школи хлопчиків та гуртожитку
3	Філіал єврейської студентської організації Гілеель	Від обстрілу 3 березня постраждала будівля єврейської студентської організації Гілеель у м. Харків.
4	Маріупольський синагога	Внаслідок численних обстрілів пошкоджено вікна, фасади та дах старовинного житлового будинку початку XX ст., в якому дотепер розміщувалася синагога м. Маріуполь Донецької області.
5	Синагога «Кравців»	25 травня 2022 року, під час російського вторгнення в Україну, вибуховою хвилею внаслідок ракетного удару постраждала будівля Синагоги «Кравців» (побудована 1888 р.), у м. Запоріжжя, де збирається єврейська громада «Яхад». У синагозі було вибито вікна в оригінальних рамах

ДОДАТОК В

Рис. В1. Культурні пам'ятки національного значення Харківської області

Рис. В2 Культурні пам'ятки архітектури місцевого значення Харківської області